

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

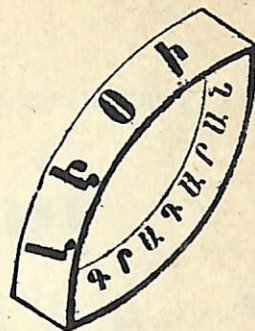
Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

LG7
✓2056

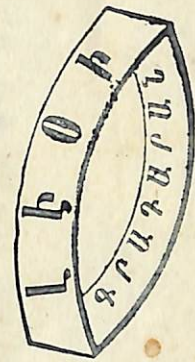
1999

Славянск

ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ, ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

**ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
Հ Ե Յ Ե Ս Տ Ե Ն Ի**

Չ Ե Ռ Ն Ա Ր Կ

Հայ տղայոց և օրիորդաց ուսումնարանների համար

Ս Շ Ի Ա Տ Ա Ս Ի Բ Ե Յ

Ա Ի Ե Տ Ի Բ Տ Ե Ր — Յ Ա Կ Ո Վ Բ Ե Ա Ն Յ

Ուսուցիչ Հայաստանի աշխարհագրության Տիֆլիսի Ներսիսյան
Հայոց Ազգային Հոգևոր Գարանոցի

Տ Փ Խ Ի Ս

ՅՈՎ. ՀՕՆՆԵՍՍՈՒ ՄՈՒՔՏԻՐՈՍԵԱՆՆԵՐ ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ

621

2208 95

րանում են պատճառ բերելով այդ առարկայից՝ դասագրքի պահպանութիւնը:

Այդպիսի մի ծանրակշիւ և նոր առարկայի դասագրքը կազմելը մէկ առանձին Հմուտ մասնագործով գործ է, որ երկար ուսումնասիրելուց և ծանր աշխատանքից չետոյ կարող էր լոյս ընծայել մի օգտակար և ճիշտ տեղեկութիւններով դասագրքը: Բայց քանի որ այդ ջլաց, ես ոչ մի մեջոց չխնայելով իմ թոյլ ոյժերով լոյս եմ ընծայում ներկայ աշխատութիւնը երբև մի թեթև ձեռնարկ հայ տղայոց և օրիորդաց ուսումնարաններն համար: Այս դասագրքը Հիւսուածքօրէն կազմուած է աւելի քան չիտուն հայ և օտար աղբիւրներէց, որոնց չեղելը աւելորդ եմ համարում: Բացի դրանից ի նկատի ունենալով Վենետիկեաններն ապա՛ծ Հայաստանի աշխարհագրութեան քարտէզի մեծաքանակ սխալները և շատ քաղաքներն, լեռներն, գետերն, լճերն անունների բացահայտութիւնը, ես իմ դասագրքի համար ձեռնարկեցի պատրաստելու և մի աշխարհագրական քարտէզ Հայաստանի օգուտ քաղելով եւրոպական մեծ հեղինակութիւն ունեցող աշխարհագրագէտներն նորագոյն աշխատասիրութիւններէց, ինչպէս են Վիպերտի 1, „Special kart Türkischen Armenien“ 2, „Die Euphrat-Tigris lander. Armenien, Kurdistan und mesopotamien“ 3, „Asiatische Tüuqei Kaukasus lander“ 4, „Armenien unde Kurdistan. Berlin“ և այլն. Պետերմանի „Klein—asien und. Syrien Armenien, Kurdistan. Mesopotamien. Cotha և այլն: Բացի վերջոյն շեղաներէց ձեռք տակ եմ ունեցած այլև շատ ուստական նոյնիսկ Տաճկաց մասի համար տաճկական քարտէզներ բոլորն էլ 1880 թուականից այս կողմը:

Մի քանի լսօսք էլ դասագրքի ուղղութեան մասին: Ես ամենեց առաջ նշանակել եմ Ֆիզիքական, ապա Ժողովրդագրական և վերջապէս քաղաքական մասը. այդպէս դասաւորելու պատճառը այն է, որ ես աշխարհագրութեան հիմք ընդունում եմ Ֆիզիքական մասը, այսինքն երկրի արտաքին կազմութիւնը, ջրերը, օդը, բնական հարստութիւնը, տեղական առանձնաչատիւթիւնները և այլն: Երկրի կազմութեան և նորա առանձնաչատիւթիւնների համեմատ կազմվում է և Ժողովրդական կեանքը, նորա եղանակը, պարագմունքը, սովորութիւնները, բնաւորութիւնը, կրօնը, բարբառները և այլն: Ժողովրդական կեանքի իւրաքանչիւր կողմը բնականապէս կարելի է բացատրել երկրի կազմութեամբ և արտաքին բնութեամբ. այսպէս ասել երկիրը իւր բնութեամբ զեկաւարտող, առաջնորդող և ձեւակերպող է մարդկային կեանքի բոլոր կողմերի: Արեւմն միայն Ֆիզիքական մասը ուսումնասիրելուց չետոյ կարելի է Ժողովրդագրական մասը ըմբռնել: Ժողովրդագրական աշխարհագրութիւնից չետոյ դալիս է քաղաքական աշխարհագրութիւնը, որովհետեւ քաղաքական կեանքը, կառավարութեան ձեւը, եղանակը, օրէնքները, վարչութեան կազմակերպութիւնը, քաղաքներն զերբը և այլն կախուած է Ժողովրդական կեանքից և երկրի Ֆիզիքական կազմութիւնից: Արեւմն այսպէս ասել երեք շրջաններն ևս մէկ մէկից բղխող, մէկ մէկի հետեանք են կապուած ներքին պատճառական կապով: Ի հարկէ և իմ չարելի պաշտօնակիցները ևս առարկան ուսուցանելու ժամանակ աւելի ուշք կը պարձենն նոցա ներքին կապի, հետեւորութեան ժողովարձ աղբեցութեան վերայ, ոչ թէ իւրաքանչիւր մասը առանձին, այլ երբև մէկ միւսի հետեանք կանցնենն, որով նախ առարկայի ներքին էութիւնը աշակերտները լաւ կմբռնեն, երկրորդ աւելի զարգացողա-

կան պաշար և մտածելու նիւթ ստանալով կազա-
տուէն աննպատակ չոր ու ցամաք անուններ անգիր
անելուց: Այդ նպատակով ևս էս մի փոքրիկ գլուխ
ղեակեցի Ֆիզիքական աշխարհագրութեան վերջը,
որ միայն համառօտութիւնն է այն ցանկութեան, ինչ
որ ևս առաջարկել կամենում եմ պաշտօնակիցներս:
Խի աւելի ընդարձակուել անկարելի էր, որովհետեւ իմ
դատողութիւնով ուրիշին կաշկանդել չէի կամենայ:

Իմ դասագրքում նկարագրուած է Հայաստանի
աշխարհագրութեան զեւեակը, ուրեմն և իմ դասագրքը նոր
Հայաստանի աշխարհագրութիւն է ուսուցանում: Ես
կամենում էի նորի հետ գուգընթաց ստանել և Հինը
համեմատական կամ բազմաառանձին ոճով, որի ար-
դիւնքը է հարկէ և աւելի կլինէր, բայց փորձից երեւ-
ցաւ, որ այդ աւելի դժուար ու ծանր է աշակերտաց
համար, ժամանակ ևս խիտ շատ է պահանջվում,
խի այդ առարկայի համար առանձին դասեր մեղա-
նում չկան, եղած ակզերումն էլ շատ քիչն: Գուցէ
նախնի Հայաստանի մասին համառօտքն չէտոյ
լոյս ընծայեմ: Բազաքական մասում բաժանմունքները
ընդունեցի նախնականը այն պատճառով, որ նա ա-
ւելի հաստատ է և մինչև այժմ Հայոց մէջ դորձա-
դրական, իսկ աշխարհագրութեան մասին չեն ընդունեցի,
որովհետեւ նա խիտ շատ շատ փոփոխվում է մասնա-
ւանդ Տաճկա - Հայաստանում. բայց և այնպէս հա-
մառօտ ծանօթութեան համար նշանակեցի դասա-
գրքի մէջ և նոր բաժանմունքը միասին և հետք գնե-
լով նախնական անունները:

Ա. Է. Կ. Տեր - Յարմարեան

1881 ամի
20 յուլիսի, Տիֆլիս.

Գրական փոփոխում / իմ քննարկումը իմ
Հայաստան: Ես, զմեզ համար իմ քննարկումը
գնում է իմ քննարկումը / Ես, իմ քննարկումը
գնում է իմ քննարկումը / Ես, իմ քննարկումը

Մ Ա Ս Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի

† Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն. Հայաստան կոչվում է այն երկիրը,
ուր ծագեցաւ Հայոց ազգը և իւր սեփական լե-
զուով, կրօնով, սովորութիւններով ու ազգային
յատկութիւններով ապրում է մինչև այժմ:

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Ա Ն ՈՒ Ն Ը. Հայաստանը իւր ա-
նունը ստացել է մեր նախահայր Հայկից, որ յաղ-
թելով Բէլին կազմակերպեց այդ երկիրը: Հայաս-
տան անունի տեղ մերայինք շատ անգամ գործ են
գնում այլևայլ անուններ, վերցրած Հայկի ազգա-
կիցների անունից: Ինչպէս Յարէթեան նահանգ,
Թորգոմեան աշխարհ, Արամեան նահանգ, Ասքանա-
ղեան աշխարհ, Արարատեան երկիր: †

Օտար ազգերը մեր երկրին այլևայլ անուններ
են տալիս. Վրացիք մեր երկիրը կոչում են Սովետի
Հայաստանը Վրաստանից հարաւ գտանուելու պատ-
ճառով: Միւս բոլոր ազգերը մեր երկիրը անուա-
նում են Արմէնիա Արամ նահապետի անունով: Յոյ-
ները աւում են, Հայաստանը Արմէնիա կոչվում է

Նզօնի ընկերներից մէկի՝ Արմէնիօսի անունով, որ արգոնաւորների պատերազմից յետոյ Հայաստանում շատ շինութիւններ և կարգադրութիւններ անելով, իւր անունով այդպէս է կոչել: Մի քանի Եւրոպական գիտնականներ ևս Արմէնիա բառը լուծում են Հար-և-Մինի բառերի: Հար երբայցերէն նշանակում է լեռոն, Մինի կամ Մինէաս Հայաստանի գաւառներից մէկի անունն է (Մանաւազ), իրրև թէ այդ երկու բառերի ածանցուելուց առաջացել է Արմէնիա (լեռոն Մանաւազի) բառը:

✠ **ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ:**

Հայաստանի սահմանները միշտ փոփոխուած են, երբեմն խիստ ընդարձակուած են և երբեմն խիստ փոքրացած: Հին ժամանակ աւելի յայտնի էին հետևեալ սահմանները. հիւսիսից՝ Եգերացոց, Արաց և Աղուանից աշխարհները. արևելքից՝ Կասպից կամ Ալբանայ ծովը և Ատրպատականը. հարաւից՝ Մարքը, Ասորեստանը, Ասորոց — Միջագետքը, Ասորիքը և Միջ-երկրական ծովը. արևելքից՝ Փոքր-Ասիայի մասը տէրութիւնները՝ Պամփիլիա, Փոխգիս, Գալատիա, Պափղագոնիա և Պոնտական կամ Սև ծովը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ: Հայաստանը իւր շուրջը չունի այնպիսի դժուար անցանելի դեպեր, բարձր լեռնաշղթաներ, որոնք կարողանան պաշտպանել նորան թշնամիների յարձակմունքներից, այլ նա բացէ ամէն կողմից և միացած շրջապատող տէրութիւնների հետ գաշտերով և հովիտներով: Եղած բնական սահմանները են՝ հիւսիսից Կուր գետը, ա-

րևելքից Վրկանայ կամ Կասպից ծովը և Գեղմանց (Գիլանու) սարերը. հարաւից Զագրոսի շղթան և նորա ճիւղերը, Միջերկրական ծովը, արևմուտքից՝ Իրիս գետը և Սև ծովը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ՀԵՌԱԻՌ ԿԵՏԵՐԸ:

Եթէ որոշելու լինենք Հայաստանի սահմանային հեռաւոր կէտերը, կտեսնենք, որ նա ընկնում է հիւսիսում 42°-ի տակ, հարաւում 36°-ի տակ հիւսիսային լայնութեան. արևմտքում 50° տակ (Կիլիկիայի արևմտեան ծայրում) և արևելքում 67^oի տակ արևելեան երկայնութեան:

✠ **ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆԸ:** Այն երկիրը, որ

շրջապատուած է վերոյիշեալ սահմաններով, մօտ 14,500 քաւակուսի մղոն տարածութիւն ունի: Արևելքից արևմուտք նորա երկայնութիւնը մօտ 1,700 վերստ է հաշուելով Կիլիկիայի արևմտեան ծայրից՝ Սելինոսի գետաբերանից մինչև Կասպից ծովեզրը, իսկ հիւսիսից հարաւ մօտ 600 վերստ է լայնութիւնը հաշուելով Կուր գետի հիւսիսային հեռաւոր կէտից մինչև Կիլիկիայի հարաւային ծայրը՝ Անէհալիոն հրուանդանը: Ուրեմն երկրի երկայնութիւնը լայնութիւնից մօտ երեք անգամ աւելի է:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔԸ: Հայաստանը հին ժամանակ կաղմում էր մի զօրեղ տէրութիւն բարկացած չորս գլխաւոր մասերից, որոնք են՝ Մեծ-Հայաստան, Փոքր-Հայաստան, Կիլիկիա, և Հոյսոց — Միջագետք, իսկ այժմ պատկանում է երեք տէրութեանց. հիւսիսարևելեան մասը պատկանում է

Ռուսաց և կոչվում է Ռուսա-Հայաստան, հարաւ աւրեմտեան մեծ մասը պատկանում է Տաճիկներին և կոչվում է Տաճիկա-Հայաստան, հարաւ արևելեան փոքր մասը պատկանում է Պարսիկներին և կոչվում է Պարսիկա-Հայաստան:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱԿԵՐԵԻՈՅԹՐ

Հայաստանի մակերևոյթը խիստ բազմաոտեանկ է նա առատ է երկայնաձիգ, բարձր և ձիւնոպտա լեռնագոտիներով, միայնացած, հսկայատես և սպիտակափառ գագաթներով, լայնատարած հարթ բարձրաւանդակներով, մշտականաչ, ցողապատ և ծաղկաւզարդ դաշտավայրներով և տափաստաններով, կարկաչահաս բազմադիւր հովիտներով և մարգագետիններով, խիստ եղեգնոտ և թռչնառատ ձահիճներով մուտ անտառներով և անսպառելի մացառներով, տեղ տեղ քարքարոտ և աւազոտ անապատներով բայց ընդհանրապէս Հայաստանի մակերևոյթը խիստ բարձր է և լեռնոտ: Նա գտանուելով Սև, Միջերկրական և Կասպից ծովերի մէջ՝ կազմում է մէկ բարձր լեռնակողմ, որի բարձրաւանդակների բարձրութիւնը ծովի մակերևոյթից 2—8,000 ոտնաչափ է, միայնացած լեռների բարձրութիւնը 17,000 ոտնաչափի է հասնում, իսկ կիրճերինը 6—7,000 ոտնաչափ է:

Առհասարակ Հայաստանի լեռները դօտիաւոր են, անդօտի լեռներ քիչ կան. բայց և այնպէս գօ-

տիաւոր լեռները խիստ շատ ունին բարձր կօնաձև գագաթներ, որ նշան է հրաբուխների մեծ քանակութեան. լեռնագոտիները առհասարակ միմեանց զուգահեռական են, տարիճան առ տարիճան են բարձրանում, լեռնադաշտեր շատ են կազմում և մեծ մասով դիւրին բարձրանալի են: Բայց այդ զուգահեռական լեռնագոտիների շարքը, անկանոն է, երբեմն երկու երբեմն երեք, չորս և այն դօտի են կազմում և ամէնքն էլ միացած են միմեանց հեռակողմնակի բազուկներով: Մի զլխաւոր և ընդհանուր յատկութիւն ևս, որ պարզ կարելի է նկատել այն է, որ լեռնագոտիները հարաւ արևելքից հիւսիս արևմուտք են ուղղած և կազմում են Հիմալայեան և Հնդուկուշ լեռների շարունակութիւնը: Վերջապէս Հայաստանի լեռնագոտիները չեն կազմում այնպիսի խոր և զարհուրելի անդունդներ, ծորձորներ և ձորեր, կողմնակի ցից ցից և ահռելի կողերով: որպիսիք ունին շատ ուրիշ լեռնային երկիրներ, որովհետև բազմութիւ հրաբուխներից ժայթքած լաւան հեղեղի պէս լքցրել է այդ բոլորը և այդպիսով մեղմացրել նախկին սարսափեցուցիչ տեսարանը (*):

ՄԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱԿԵՐԵԻՈՅԹԸ

Մեծ-Հայաստանը ամբողջ Հայաստանի ամենալեռնոտ և բարձր դիրք ունեցող մասն է: Վա

*) Վազնէր, Ճանապարհ. ի Հայաստան, Հումբոլդ, Ռեատէր ընդհանուր տիեղերագրութիւն:

սահմաններում ցածր դիրք ունի, բաղկացած է հովհաննիսից և դաշտավայրներից, որ դէպի Մեծ-Հայաստանի կենտրոնը աստիճան առ աստիճան բարձրանալով միջին մասում կազմում է կենտրոնական բարձրաւանդակութիւնը. բացի այն գլխաւոր լեռնագօտիներից, որոնք աստիճանաբար սանդիստանման Հայաստանի մակերևոյթը դէպի կենտրոնն են բարձրացնում, կան և շատ ուրիշ լեռնագօտիներ և առանձնացած լեռոններ, որոնք փոխադարձ միմեանց կարտելով բաժանում են Մեծ-Հայաստանը միմեանցից բոլորովին անջատուած և յատկութեամբ տարբեր մասերի, որոնց հաղորդակցութիւնը կատարվում է նեղ և դժուար անցանելի կիրճերով *):

Մեծ-Հայաստանի կենտրոնական բարձրութիւնը աստիճանաբար ցածրանալով հիւսիսում իջնում է Կուր և Բիօն գետերի հովիտները, որոնցով բաժանվում է Կովկասեան լեռներից. հարաւում իջնում է Եփրատայ հովիտը: Իէպի արևելք և արևմուտք մակերևոյթի ցածրանալը աւելի աստիճանաբար է կատարվում. արևելքում իջնում է Կասպից ծովեզրեայ դաշտավայրները, իսկ արևմուտքում Վարթիսայի կամ Փոքր Հայոց դաշտավայրները **):

Մեծ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵԱՌՆԵՐԸ: Մեծ-Հայաստանի միջով հարաւ արևելքից դէպի հիւսիս արև-

*) Ռիտակեր:

**) Մէլեր:

մուտք ձգվում է մէկ լեռնագօտի, որ բաժանում է նորան երկու գլխաւոր մասերի՝ հիւսիսային և հարաւային. դա է — Հայկուն-պարը: Այս լեռնագօտիի ամենաբարձր կէտը արևելքում Մասիսն է: Մասիսը, որին Եւրոպացիք և Հայերը այլապէս կոչում են Աբարատ, գտնվում է Հայաստանի և ամբողջ հին աշխարհի կենտրոնում: Իսկ հաւասար հեռացած է Եւրոպայի, Ասիայի և Ափրիկայի ամենահեռաւոր կէտերից *): Գորա վերայով է անցնում հայկական առաջին միջօրէակայնը: Մասիսը բաղկացած է երկու գլխաւոր գագաթներից՝ Մեծ-Մասիսից և Փոքր-Մասիսից, որոնք միմեանցից տասը վերստ հեռաւորութիւն ունին: Մեծ-Մասիսի գագաթը բաղկացած է երկու բլուրներից, որոնք բաժանուած են միմեանցից մի սառուցի ձորակով: Մեծ Մասիսի բարձրութիւնը ծովի մակերևոյթից մօտ 17,000 ոտնաչափ է և 13,000 ոտնաչափից վեր միշտ ձիւնով և յաւիտենական սառուցով է պատած **): Փոքր Մասիսը մօտ 13,000 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի և ամառուայ խիստ շոգերին ձիւնը բոլորովին հալվում է և միայն մի քանի ձորակներում ամբողջ ամառի պահվում է, բայց կղանակը փոխուելուն պէս դարձեալ ձիւնով ծածկվում է: Մասիսը ամբողջապէս պատած լինելով հրաբխային կարծր նիւթով, շատ աղբաւ է բուսականութեան կողմանէ: Բարբոզ (Քարեալթու)

*) Վազնէս ճանապարհ. և Հայաստան:

**) Բարբոզ պրոֆէսոր:

գտանվում է Մասիսից դէպի արեւմուտք և շատ հարուստ է աղահանքով: Սուհու- կոս Սուհու-էա կամ Ջրաբաշին (Քեօսէ - դաղ) գտանվում է Բարդոզից դէպի հարաւ արեւմուտք, մօտ 9,000 ոսնաչափ բարձրութիւն ունի, աւելի քան երկու հարիւր փոքր և մեծ գետեր վաղելով այս լեռնագօտից որոգում են շրջակայ գաշտերը և հովիտները, որոնք Հայաստանի ամենաբարեբեր մասն են կազմում: Բիւ- բուհան լեռներ (Բինգեօլ - դաղ) գտանվում է Սու- կաից հարաւ արեւմուտք, իւր անունը ստացել է հազարաւոր լճակներից և գետերից, որոնք գտան- վում են այս լեռան վերայ: Այս լեռների ամենա- բարձր կէտը Սերմանց գագաթն է, որ մօտ 12,000 ոսնաչափ բարձրութիւն ունի: Սերմանց գագաթից դէպի հիւսիս է գնում Կարնոյ լեռնաշղթան, որ այլ և այլ անուններով շրջապատում է Կարնոյ քա- ղաքը, մէկ ուրիշ ճիւղ էլ Մնչուր անունով դէպի հարաւ գնալով հասնում է մինչև երկու նիբաաների միանալու տեղը ուր և վերջանում է Հայկական պարը:

Հայկական-պարը իրանից շատ ճիւղեր է ար- ձակում դէպի հիւսիս և հարաւ: Հարաւում նշա- նաւոր է այն մեծ լեռնախումբը, որ շրջապատում է Վանայ լիճը: Այդ խումբը կազմող լեռներից նշա- նաւոր են Թաշկոյ լեռները (Ալա - դաղ), գտան- վում են Մասիսից դէպի հարաւ արեւմուտք, մօտ 10,000 ոսնաչափ բարձրութիւն ունին: Այս լեռ- ներից մէկ շղթայ ձգվում է դէպի հարաւ արեւմուտք

մինչև Վանայ լճի հիւսիսային կողմը, ուր կանգնած է բարձրագագաթ Սիփան լեռը, որ մօտ 13,000 ոսնաչափ բարձրութիւն ունի և համարեա միշտ ձիւ- նով է պատած: Սիփանից դէպի հարաւ արեւմուտք Վանայ լճի արեւմտեան կողմը ձգվում է Նեքրոլէոյ լեռը (Նիմրուզ - գաղ) համանուն գագաթով, որի վերայ մինչև այժմ կայ հրաբխային լիճ: Բնչափեարս գտանվում է Վանայ լճի հարաւային կողմը, մօտ 9,000 ոսնաչափ բարձրութիւն ունի, ծածկուած է խիտ անտառով: Արբուս գտանվում է Բնձաքեարսից դէպի արեւելք: Արբուս գտանվում է Արտասից հա- րաւ: Արբուս լեռան գտանվում է Վանայ լճի արեւ- լեան կողմը: Արբուս լեռան արևմտային կողմը, մօտ 12,000 ոսնաչափ բարձրութիւն ունի: Ինչպէս մէկ լեռնախումբ հարաւում պատում է Վանայ լիճը, այնպէս և մէկ ուրիշ լեռնախումբ հիւսիսում պատում է Սեանայ լիճը: Այս լեռնա- խումբը բնդհանուր անունով կոչվում է Սիւնեոյ լեռների կամ Փոքր - Առիկա: Սորա անդամները են Գեղամայ լեռները, գտանվում են Սեանայ լճի արեւ- մտեան կողմը, սորա ամենաբարձր գագաթն է սպի- տակ լեռը (Աղդաղ) որ մօտ 12,000 ոսնաչափ բարձրութիւն ունի: Գեղարտունեոյ լեռներ (Քիւշի- լան դաղ) ձգվում է Սեանայ լճի հարաւային կողմը, ունի բարձր և ձիւնապատ գագաթներ, որոնցից արեւելքում նշանաւոր է Սարիալ, իսկ արեւմուտքում Գարուն: Գարուն լեռներ ձգվում են Գեղարբու- նեոյ լեռներից դէպի հարաւ մինչև Գողթն գա- լաւը Արաքսի ուղղութեամբ, սորա ամենաբարձր գա-

գաթն է Ահար: Գարուոյ լեռները հասնելով Բար-
կուշատ վտակին բարձրանում են աջ ափով դէպի
հիւսիս կազմելով Գեղարքայոս լեռնաշղթան: Բացի
վերոյիշեալներէից այլ և շատ ուրիշ ժայռոտ լեռնա-
շղթաներ մէկ մէկու կպած անձուկ հովիտներով,
բարձր գագաթներով, ուղղահայեաց կողերով լցնում
են բոլոր Սիւնեաց աշխարհը: Սոցանից մէկ ճիւղ
թեքուելով դէպի հիւսիս Սեանայ լճի արևելեան
կողմով Արաքայոս լեռներ անունով ձգվում է դէպի
Հայաստանի հիւսիս արևմուտք Կուր գետի վերին
մասի աջակողմեան ջրաբաժինը կազմելով:

Արագած (Ալագեօղ): Սորա գագաթը բազկա-
ցած է շորս ձիւնապատ բլուրներից, որոնց բարձրու-
թիւնը ծովի մակերևոյթից մօտ 13,000 ոտնաչափ է:
Արագածի ստորոտները ներկայացնում են խիստ պերճ
արօտներ, այդ պատճառով և շրջակայ Հայ, Պար-
սիկ և Քիւրդ ցեղերը իւրեանց անթիւ ոչխարնե-
րով շարունակ թափառում են այդտեղ: Արագա-
ծից դէպի արևելք գտանվում է Արայի լեռը (Ղարնը
եարբ): Արայի լեռնից դէպի հարաւ արևելք գը-
տանվում է Եմփրոսայ լեռան (Քեօթանդաղ):

Պարխարեան լեռան գտանվում է Հայաստանի
հիւսիս արևմտեան կողմը ձորոխի ձախ ափին. այժմ
կոչվում է Պալխար գաղ իւր ստորոտում գա-
նուած Պալխար գիւղի անունով. մօտ 8,000 ոտնա-
չափ բարձրութիւն ունի, ծածկուած է խիտ ան-
տառներով և լեքն է որտի կենդանիներով. հին ժամա-
նակ յայտնի էր իւր ամուր և անմաստէի տեղերով:

Մուշիլեան լեռներ. սկսում է Կովկասեան լեռների
հարաւային ստորոտից և ուղղուելով դէպի ձորոխի
բերանը աջ կողմից ձգուելով կազմում է ջրաբաժինը
Կուրի, Արաքսի և Եփրատինը մէկ կողմից և Բիօ-
նի ու ձորոխինը միւս կողմից *): Մոսկիքեան լեռ-
ները իւրեանց բազմաթիւ ճիւղերով ծածկում են
Տայոց և Բարձր - Հայոց նահանգները: Գլխաւոր ճիւ-
ղերը են՝ Կարթլ. գտանվում է Տայոց հիւսիսային
կողմը:

Օնկրանի (Քիրեջլու). գտանվում է Կարինից
դէպի հիւսիս արևելք. Կարթլոս (Քեօղ - գաղ) գտան-
վում է Կարինից դէպի հիւսիս արևմուտք. 10,000
ոտնաչափ բարձրութիւն ունի: Այսուհետև Գեօրգիան
գտանվում է Կարինից հարաւ արևմուտք Եփրատի
աջ ափին:

Վանսոսայ սարեր (Սողանլու) ձգվում է Արաք-
սից դէպի հիւսիս Ռահ գետի ձախ կողմից. խիստ
հարուստ է անտառով, այս լեռները դէպի հիւ-
սիս արևելք ուղղուելով կազմում են Չարիշատու
սարերը (Չըլդը գաղ), որոնք կազմում են Ռահ գե-
տի և Կուր գետի ջրաբաժինը:

Տըրուս. սկսվում է Կիլիկիայի արևմտեան սահ-
մանից և նորա հիւսիսային կողմով ձգուելով մըա-
նում է Մեծ - Հայաստան և Վանայ լճի արևմտեան
կողմը շատ ճիւղերի բաժանուելով միանում է տե-

*) Տես Կեպերտե աշխարհ. բարտեզը Die Euphrat-Tigris länder Berlin. 1854.

ղական լեռաների հետ. Տօրոսի ճիւղերից նշանա-
 ւոր են Թոյլ շղթան Անլաղ գաղաթով և դորանից
 դէպի հարաւ արևելք Գրգուս լեռը: Արդուսայ
 լեռաներ (ձիւղի դաղ), ձգվում է Հայաստանի հա-
 րաւային կողմը Ջար գետի բերանից մինչև Բոհրան
 գետի բերանը, ուր շատ ճիւղերի բաժանուելով
 միանում է Տօրոսի հետ: Զագրոսի շղթան ձգվում է
 Որմիոյ լճի արևմտեան կողմը և բաժանում է Վա-
 նայ և Որմիոյ լճերի աւազանները: Այս լեռաները
 իւրեանց ուղղահայեաց կողերով, բարձր գաղաթ-
 ներով, խորը անդունդներով, խորխորակներով և ծոր-
 ծորներով շատ ամուր և անմատչելի տեղեր են ներ-
 կայացնում, ուր մինչև այժմ շատ կիսանկախ Քուրդ,
 Ասորի և այլ ցեղեր են բնակվում: Զագրոսից դէպի
 արևմուտք գտանվում է Հափթարի բարձր լեռնաշղ-
 թան, որի Տարաշիւր գաղաթը բարձրութեամբ
 Մասիսից ոչինչով պակաս է: Զագրոսի մէկ ուրիշ
 ճիւղը պատում է Որմիոյ լճի արևելեան կողմը.
 այստեղ Զագրոսի ամենաբարձր կէտն է Սահուր
 գաղաթը, որ մօտ 11,000 ոտնաչափ բարձրութիւն
 ունի: Գեղանայ սարերը (Գիլան) գտանվում են Ասս-
 պից ծովի արևմտեան կողմը և շատ ճիւղեր են
 արձակում դէպի Հայաստանի խորքերը. Գեղմանց
 սարերից դէպի արևմուտք գտանվում է Սասուրի գա-
 ղաթը, մօտ 12,200 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի:
 Այստեղից մէկ լեռնաշղթայ մօտ 8,000 ոտնաչափ
 բարձրութեամբ ձգվում է դէպի արևմուտք Որմիոյ

լճի հիւսիսային կողմը և բաժանում է Արաքսի ա-
 ւազանը Որմիոյ լճի աւազանից *):

ՓՈՔՐ - ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱԿԵՐԵՒՈՅԹԸ

Փոքր - Հայաստանի մակերևոյթը բոլորովին այլ
 պատկեր է ներկայացնում քան Մեծ - Հայաստանինը:
 Մեծ - Հայաստանը իւր սահմանային դաշտավայրնե-
 րից աստիճանաբար դէպի կենտրոնն է բարձրանում,
 այն ինչ Փոքր - Հայաստանի բարձր մասը՝ լեռնագօ-
 աինները ձգվում են նորա սահմաններում, որոնք
 դէպի երկրի ներք տարածուելով, կազմում են Փոքր
 — Հայաստանի ընդարձակ բարձրաւանդակութիւնը,
 որի վերայ գտանվում են երկրորդական աւելի փոքր
 բարձրաւանդակներ: Մեծ - Հայաստանը Հայկական-պա-
 րով բաժանվում է հիւսիսային և հարաւային մա-
 սերի, իսկ Փոքր - Հայաստանը Անտիտորոսով բա-
 ժանվում է արևելեան և արևմտեան մասերի: Մեծ
 Հայաստանը բազմաթիւ լեռնագօտիններով բաժան-
 վում է միմեանցից անջատուած և յապկութեամբ
 բոլորովին տարբեր մասերի. Փոքր - Հայաստանը կազ-
 մում է մի ընդարձակ, միակերպ և համեմատաբար
 աւելի ցածր դիրք ունեցող լեռնադաշտ:

*) Մեծ-Հայաստ. մակ. տես Հ. Ալեշանի բաղ.
 աշխ. Ինձինձեանի հնախօսութիւնը ա. հատոր. Կե-
 պերտի բարտեղը. «Asiatische Türkei Kaukasus lan-
 der» 1881.

ՓՈՔՐ - ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵԱՌՆԵՐԸ

Փոքր - Հայաստանի հիւսիսային կողմը ձգվում են Պարխարեան լեռաները իւրեանց բազմաթիւ ճիւղերով, որոնցից նշանաւոր է 1, Ասաղնի լեռը, որ իւր փառաւոր տեսքով նմանվում է Մասիսին. 2, Հաթէշ լեռն, գտնւում է Աստղիկից դէպի արեւելք. շատ հարուստ է մայրի և կաղնի անտառներով. 3, Մոհշէ - քէշ գտնւում է Աստղիկից դէպի արեւմուտք, նոյնպէս հարուստ է անտառներով:

Փոքր - Հայաստանի արեւմտեան կողմը գտնւում է Արփէոս (Երճիաս դաղ). հրաբխային լեռն է, մօտ 12,200 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի: Ծորոս գտնւում է Փոքր - Հայաստանի հարաւային կողմը: Անտիփորոս. Ծորոսի մէկ ճիւղն է, որ ձգվում է Փոքր Հայաստանի միջով հարաւ արեւմուտքից դէպի հիւսիս արեւելք մինչև Բարձր - Հայոց Նահանգը, ուր շատ ճիւղերի բաժանուելով միանում է անգական լեռաների հետ *):

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՄԱԿԵՐԵՒՈՅԹԸ

Կիլիկիայի մակերևոյթը ներկայացնում է երկու միմեանցից բոլորովին տարբեր պատկերներ: Նորա

*) Փոքր - Հայաստ. մակ. տես Հ. Ալիշանի քաղ. աշ. և Փոքր Ասիա Կիպերտի. նոյնպէս Կիպերտի «Asiatische Türkei Kaukasus lander.

մեծ մասը լեռնոտ ապառաժային է, ուստի և կոչվում է Բարաշին Կիլիկիա կամ Տրաքեան Կիլիկիա: Ծովեզրեայ փոքրիկ մասը ցածր դիրք ունի և կոչվում է Բաշաշին Կիլիկիա: Բարային Կիլիկիան ձրգվում է Կիլիկիայի արեւմտեան կողմը Լամասից մինչև Սելինոս գետակը: Այստեղ սփռվում են Ծորոսի բազմաթիւ ճիւղերը, որոնք տեղ տեղ մինչ այն աստիճան մօտենում են ծովին, որ հազիւ մէկ մարդ երկիւղով կարող է անցնել ծովեզրով, տեղ տեղ հրսկայական ուղղահայեաց ապառաժները խորը ծովն են ընկղմվում, տեղ տեղ մինչ այն աստիճան յետն քաշվում, որ ընդարձակ դաշտավայրներ են կազմում: Այդ լեռնային ճիւղերը դէպի հիւսիս արեւելք միանալով աւելի բարձրանում են և Կիլիկիայի հիւսիսային սահմանում մի պար են կազմում, որ է Ծորոսի (Բուլղար - դաղի) պարը: Բայց իսկապէս պար էլ չի կարելի անուանել, որովհետև Ծորոսը ոչ թէ շղթայ է կազմում, այլ մի քանի կարգ բարձր լեռնակոյտեր և ոյդ պատճառով զարմանալի չէ, որ այնքան բազմաթիւ գետեր առանց խոչնդոտի 12,000 ոտնաչափ բարձրութիւն ունեցող Ծորոսը կտրելով Կիլիկեան դաշտավայրներով հանգաբա հոսալով Կիլիկիայի ծովն են թափվում:

Բաշաշային Կիլիկիան ձգվում է Լամասից արեւելք մինչև Ամանոս լեռը, որով բաժանվում է եփրատացոց դաշտավայրից: Այս դաշտավայրների հարաւ արեւմտեան մասը շատ ցածր դիրք ունի և ծածկուած է ձահիճներով, իսկ հիւսիս արեւելեան

մասը ճաճկուած է ցածր բլուրներով, որոնք միանում են հիւսիս-արևելեան ուղղութեամբ Ամանոսի հետ:

Արևելեան լեռաները: Ամարոս (Գեազուր գաղ) սկզբում է Հոսիկոնի (Ռազէլքանզեր). հրուանդանից և հիւսիսային ուղղութեամբ ձգուելով Մարաշի մտմիանում է Տորոսի հետ կազմելով լեռնային անկիւն: Չնայելով որ Ամանոսի բարձրութիւնը 5—6000 ոտնաչափ է, աւելի խիտ է և շղթայաձև քան Տորոսը, ուստի կարողանում է հոսող ջրերի առաջն առնել: Արևելեան լեռ (Մուսադաղ) գտանվում է Հոսիկոնի հրուանդանի վրայ, կազմում է պատմական Արևելեան հարաւային սահմանը: Տորոս (Բուլղար գաղ) ձգվում է Արևելեան հիւսիսային սահմանում իւր ցից ցից և բարձր կատարներով, ուղղահայեաց կողերով, մերկ ժայռերով և խորը անդունդներով շատ անմտաշելի տեղեր է ներկայացնում: Տորոսի արևմտեան ձիւղերից նշանաւոր են Կրոնոս (Կարադեօտիւկ) ձգվում է Արևելեան արևմտեան սահմանի վրայ արևելքից արևմուտք: ԻՏէրոս ձգվում է Կալիկառնոսի բերանից ուղիղ դեպի արևմուտք:

Արդիւնքով լեռնախումբերը շրջապատելով Արևելեան ղեփուարացնում են ցամաքային հաղորդակցութիւնը շրջակայքի հետ, մանաւանդ, որ դեռ տերն է նաւազուտաց չեն: Միակ ճանապարհները ցամաքային հաղորդակցութեան նորա կիրճերն են, որոնք նախնի ժամանակ զրուներ էին կոչվում: Կիր-

ճերից նշանաւոր են 1. Ամանոսի ղեփուար (Բէլլանի կիրճ) միացնում է Արևելեան ղաշապայրը Եփրատացոյ գաշաի հետ: 2. Ասորոյ ղեփուար միացնում է Արևելեան գաշաը Ասորոց գաշաի հետ: Մէկ ուրիշ ճանապարհ հաղորդակցութեան կազմում է Պիւրամոսի հովիտը 3. Արևելեան ղեփուար (Բիւլէք բողայ) միակ ճանապարհն է Արևելեան և Փոքր-Հայաստանի հաղորդակցութեան, ընկնում է Կիւրնոսի հովիտում *):

ՀԱՅՈՑ-ՄԻՋԱԳԵՏԻ ՄԱԿԵՐԵԻՈՅԹԸ

Հայոց-Միջագետքի մակերևոյթը հարթ հաւասար է գեղեցիկ տափաստաններով և արտաներով ճաճկուած: Այդ միակերպութիւնը փոքր ինչ փոփոխվում է մի քանի կարգ բլուրներով, որոնք ձգվում են Հայոց-Միջագետքի հիւսիսային կողմը և կազմում են Մասիս լեռան (Կարաջաղաղ) շարունակութիւնը ու ձիւղերը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐՉՐԱԽԱՆԴԱԿՆԵՐԸ

Հայաստանի լեռնագօտիները փոխադարձ կորտելով միմեանց իւրեանց փեշերի վրայ կազմում են

*) Արևելեան մակերևոյթը տես Մօնրօյի գրուածքը «Արևելեան» «Փոքր» ամսագրում Թարգմանուած:

շատ բարձրաւանդակներ 2—8,000 ոտնաչափ բարձրութեամբ, միացած կողմնակի դժուար անցանելի կիրճերով մինչև 7,000 ոտնաչափ բարձրութեամբ: Մեծ - Հայաստանի բարձրաւանդակները նման են Փոքր - Հայաստանի և Կիլիկիայի բարձրաւանդակներին իւրեանց հողի բաղադրութեամբ, ամէնքն էլ խառն ջրային և հրաբխային կազմութեանց ծաւերով խիստ հարուստ են. այդ հրաբխային նիւթերը (սևակուճ, արաստ, դրախիտ, պորփիւր) օդի և ջրի ազդեցութիւնից փշրուելով և միանալով ջրային կազմութեանց (կաւի, կրի, աւազի) հետ առաջացնում են ամենապարարտ և ընտիր մշակելի հող: Հողի աւելի մեծ արդիւնաբերութեան օգնում է հրաբխային կազմութեան տաքութիւն երկար պահող յատկութիւնը, բարձրաւանդակների հարթ հաւասարութիւնը, որով անձրեւը ամենուրեք հաւասար է բաժանվում և վերջապէս երկիր կազմող շերտերի ծակոտկէն բնութիւնը, որ օգնում է եկած անձրեւների ջրին մեծ քանակութեամբ ծծուելու երկրի մէջ, որ յետոյ հանդարտ գոլորշիանալով մատակարարում է բոյսերին և կամ բազմաթիւ ստորերկրեայ աղբիւրներ կազմելով իջնում է մերձակայ գաշտերը և հովիտները որոգելու:

Գլխաւոր տարբերութիւնը Մեծ - Հայաստանի բարձրաւանդակների Փոքր - Հայոց և Կիլիկիայի բարձրաւանդակներից այն է, որ Մեծ - Հայաստանի բարձրաւանդակները բազմաթիւ կիրճերով միացած են իրար հետ, և իւրեանցից արձակում են մեծ քա-

նակութեամբ գետեր և դետակներ, որոնք տանելով անձրեւային աւելորդ ջուրը չեն թողլ տալիս ճահիճներ կազմուելու և օդը ապականելու:

ՄԵԾ - ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐՁՐԱՒԱՆԳԱԿՆԵՐԸ

Մեծ - Հայաստանը լինելով մի բարձրադիր երկիր ունի և շատ բարձրաւանդակներ, որոնցից շատերը ներկայացնում են ամենաընտիր դաշտեր, արօսներ և վարելահողեր: Իւրեանց ընդարձակութեամբ աւելի յայտնի են՝ 1, Կարնոյ բարձրաւանդակը. Հայաստանի ամենաընդարձակ և բարձրադիր բարձրաւանդակներիցն է, մօտ 7,500 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի. օդը ջուրտէ և առողջարար. հողը արգասանդ է. կաւոտ և գաջոտ տեղեր էլ շատ ունի. Երեւանի բարձրաւանդակ, գտանվում է Կարինից հարաւ արեւմուտք. մօտ 6,000 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի, երկիրը ծածկուած է սևահողով և կաւահողով: Երեւանի բարձրաւանդակ, գտանվում է Կարինից դէպի արեւմուտք, յայտնի է իւր խիստ պողպատեղութեամբ. մօտ 5,000 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի: Արարատեան բարձրաւանդակ, բաղկացած է մի քանի բարձրաւանդակներից, որոնք գտանվում են Սևանայ լճի արեւմտեան կողմը և 3—6,000 ոտնաչափ բարձրութիւն ունին. ըստ մեծի մասին ծածկուած է սպիտակահողով: Արարատեան կամ Արարատի բարձրաւանդակ. գտանվում է Սևանայ լճի հարաւ արեւելեան կողմը. Հայաստանի ամենից ըն-

դարձակ և լեռնոտ մասն է. ամբողջապէս բաղկացած է լեռնային հանգոյցներից և խփապէս ոչ թէ մէկ այլ շատ բարձրաւանդակներ է կազմում. մօտ 8,500 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի, ծածկած է սևահողով, ունի և կաւահող մասեր. խիստ հարուստ է անտառներով: Տարածուած է բարձրաւանդակի, գտանվում է Վանայ լճի հարաւային կողմը, մօտ 6,500 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի: Այլ բարձրաւանդակ գտանվում է Արմիոյ լճի հիւսիս արևմտեան կողմը, մօտ 8,000 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի: Արարատի բարձրաւանդակ, կազմում է Հայաստանի հարաւ արևելեան անկիւնը, մօտ 6,000 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի:

Հայաստանի աւելի ցած բարձրաւանդակները են Գոգարայ կամ Ախուլցխայի բարձրաւանդակը, որ մօտ 3,000 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի և հարուստ է անտառներով: Խարթուսի բարձրաւանդակ. մօտ 3,000 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի, հողը կաւային և աւաղային է, երկիրը լաւ մշակուած: Տիգրանի բարձրաւանդակ. Հայաստանի ամենից ընդարձակ և ցածրադիր բարձրաւանդակն է, մօտ 2,000 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի. երկիրը կաւային, աւաղային և սևահողային կազմութիւն ունի:

ՓՈՒՐ ԿԱՅԱՍԱՆԻ ԲԱՐՁՐԱՆԴԱԿՆԵՐԸ

Փոքր-Հայաստանը ամբողջապէս կազմում է մի մեծ բարձրաւանդակ մօտ 4,000 ոտնաչափ բարձ-

րութեամբ: Սորա մի քանի տեղերը ցած ընկած են, ուստի անձրևների հաւաքուելոց ճահիճներ են աւաջանում, մանաւանդ կրային տեղերում: Շատ տեղեր էլ երկիրը աւաղային և քարային կազմութիւն ունի, ուր նոյն իսկ մեծամեծ գետեր գետնի տակ կորչում և նորից երևում են: Փոքր-Հայաստանի բարձրաւանդակներից նշանաւոր են Ալեքսանդրապոլի բարձրաւանդակը մօտ 4,000 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի. երկրի հողը կրային, աղային և սպիտակահողային կազմութիւն ունի. շատ կան և գաջային տեղեր: Ընդհանրապէս բարձրաւանդակի մեծ մասը արգաւանդ բարեբեր է և լաւ մշակուած. հարուստ է և անտառներով: Ալեքսանդրապոլի, գտանվում է Փոքր-Հայաստանի հարաւ արևմտեան կողմը. Մալաթիայի բարձրաւանդակ, գտանվում է Փոքր-Հայաստանի հարաւ արևելեան կողմը: Արևելիայում նշանաւոր է Մարաշի բարձրաւանդակը: Հայոց Միջագետքը դաշային լինելով չունի բարձրաւանդակ, նորա բարձրութիւնը ծովի մակերևոյթից մօտ 1,000 ոտնաչափ է *):

ԿԱՅԱՍԱՆԻ ԴԱՅՏԵՐԸ ԵՒ ՄՕՐԵՐԸ

Իսպրան կամ Մուղան դաշտ. ձգվում է Կասպից ծովի արևմտեան կողմը հիւսիսից հարաւ. սորա երկայնութիւնը մօտ 180 վերստէ, լայնութիւնը մօտ

*) Բարձրաւանդակների մասին տես Աշխատանք, քաղաշին:

120 վերստ: Այս դաշտի մակերևոյթը շատ ցածր է և մինչև անգամ ծովեզրեսոյ մի քանի տեղերը Սև ծովի մակերևոյթից էլ շատ ցածր են: Երկրի մակերևոյթը ամէն տեղ միակերպ չէ. տեղ տեղ ծածկուած է մանր աւազով, որ խիստ քամու ժամանակ սիւնաձև դէպի վեր բարձրանալով մթնացնում է օդը, տեղ տեղ երկիրը կաւային լեւելով հաւաքուած անձրևային ջրերից ահագին սարածութեամբ ձաճիճներ է կազմում ծածկուած եղեգնով, լէքը հազարաւոր թռչուններով, օձերով, մողէսներով և գետնուններով, տեղ տեղ երկիրը աղտէ, որ ամառ ժամանակ ահագին տարածութեամբ երկիրը սպիտակ շերտով ծածկում է: Բայց մեծ մասը ծածկած է կարճ խոտով, որ լաւ կերակուր է կազմում անասունների համար: Անասնելի է ամառ ժամանակ այստեղի օդը, մնաստկար ձաճիճներից առաջացած աննդային դժբերքը, արեգակի կիզիչ ձառագայթները, բազմաթիւ թիւնաւոր մթերները և գետնունները, քաղցր ջրերի սրկասու թիւնը, երկրի անպողարերութիւնը: Այստեղ ամբողջ ձմեռ շրջում են Թաթարների, Փուրքիների և Քուրդերի հարիւրաւոր թափառական յեղեր, որոնք լաւ կերակուր են դանում իւրեանց հօտի և խաչինքի համար: Բայտական դաշտ կամ Մեծ-անապատ-Հայոց: Գտնվում է Կուրի Սօրի և Արալանի մէջ ու ձգվում է հիւսիս մինչև Սղխախի կողմերը: Ծածկուած է դեղեցիկ դաշտով, բայց մշակել կարելի է միայն արուեստական լաւ որոգմամբ: Արա-

ճանուոյ և նորա վտակ Խնուսի մէջ գտանուած սարածութեան վրայ ձգվում են Թարու և Դարայեայ դաշտերը, որոնք տեղ տեղ աւազով և տեղ տեղ դաշտով են ծածկուած, բայց մշակութեան անյարմար են:

Փոքր - Հայաստանում նշանաւոր է Մառնիայի դաշտավայրը:

Հայոց Միջագետքը ամբողջապէս ներկայացնում է մի մեծ դաշտավայր, որ կարելի է կոչել Միջագետքի դաշտավայր: Կիլիկիայում ամբողջ ծովեզրեայ մասը դաշտային է:

Հայաստանը ունի և մօրոտ կամ ձաճոտ տեղեր ծածկուած եղեգնով լէքը թռչուններով, այդպիսիներից նշանաւոր են Կարնայ-Մօրը, որ գտնվում է Կարինից հիւսիս: Մեծածօր գտնվում է Արագածից հարաւ: Երբայի մօրը, որ գտնվում է Երբուրայ դաշտում: Փոքր-Հայաստանում նշանաւոր է Մեքաստիայի մօրը և այլն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱԿԵՐԵՒՈՅԹԻ ՊՂՈՒՏՈՂԱԿԱՆ, ՊՈՍԻՏԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՀԵՓԵՍՏԵԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստան երկրի ներքին կազմութիւնը գլխաւորապէս երեք կերպ է առաջացած, Պղուտոնական կամ հրային, Պոսիտոնական կամ ջրային և Հեփեստեան կամ հրաբխային:

Պղուտոնական կամ հրային կազմութիւն. առա-

Չացած է ամենայն ժամանակներում երկրիս վերայ
 Հալած և տաք ն/ւ թերը պաղելով, սառելով, կեղև կա-
 պելով և քարանալով: Ս. յս կազմութեան գլխաւոր քա-
 րերից մէկն է հատաքարը (գրանիտ), որ իւր մէջ բո-
 վանդակում է որձաքար, պակարդ և մասամբ փայ-
 շար: Սոցա ներկայութեամբ կարելի է որոշել թէ
 երկրի կազմութիւնը որ տեսակին է վերաբերում:
 Հատաքարի մեծ քանակութիւնը գտանվում է Փոքր
 Հայաստանի հիւսիսային կողմը մանաւանդ Գիւմրի-
 խանայի, ուր տիրապետում է պղուտոնական կազ-
 մութիւնը. նոյն իսկ քաղաքը կարմրագոյն հատա-
 քարէ շից ցից և մերկ կողերի վերայ է շինած.
 Գիւմրի շէնքից դէպի հարաւ արևելք այդ կազմու-
 թիւնը աւելի յորանում է: Պղուտոնական կազմու-
 թիւնը իւր առատ հատաքարով տիրում է և Ուր-
 միոյ լճի շրջակայքին, այստեղ աւելի մեծ քանա-
 կութեամբ քան Փոքր-Հայաստանում: Հայաստանի
 շատ տեղերը այդ կազմութիւնը ունին, միայն նոքա
 ծածկուած լինելով ուրիշ կազմութիւններով չեն
 երևում:

Պոսթրոսպան կամ Զրային կազմութիւն: Պատմական
 շրջանից առաջ Սև և Կասպից ծովերը միացած են
 եղած և այդ ժամանակ Հայաստանը ծածկուած է
 եղել ջրով: Զուրը թէ մեքենայապէս և թէ քի-
 միապէս լուծելով իւր յատակ կազմող հողերը և
 քարերը և ապա մէկ տեղից միւս տեղ տանելով և
 կամ անմիջապէս շերտ շերտ նստացնելով յատակի
 վերայ բարակ տիղմը առանջացրել է Զրային կազմու-

թիւնը: Զրային կազմութիւնը առաջանում է և
 ջրերի խիստ գոլորշիանալուց և կամ զօրեղ պատ-
 ճառներից ջրի մեծ քանակութեամբ յետ քաշուե-
 լուց: Երբ ջրի մէջ գտանուած աղերը նոյնպէս շերտ
 շերտ նստում են երկրի վերայ: Բայց որովհետև ջրի
 բերած տիղմը այլևայլ ժամանակներում միևնոյնը
 չէ, այդ պատճառով իւրաքանչիւր ժամանակից նո-
 րանոր շերտեր են կազմուել, իւրաքանչիւր շերտ իւր
 մէջ բովանդակելով իւր ժամանակակից կենդանիք,
 որոնք վերջերում քարանալով յաւիտեան մնում են.
 Երասխի հովիտը Բայազիտի կողմերը և Եարոտայ
 դաշտը շատ հարուստ են քարացած խեցեմորթերի
 մնացորդներով: Սխալցխայի կողմերում նոյնպէս խիստ
 շատ են քարացած խեցեմորթեր. եփրասի աջ ա-
 փում Եսօրդօրիք դիւղի մօտերը կրաքարի ժայւեր
 կան. այդ կրի մէջ կան բազմաթիւ երկիւնդկեայ, մի
 փեղկանի խեցեմորթեր, ստորին կենդանիների և
 ճառագայթաձևների մնացորդներ:

Զրային կազմութեան գլխաւոր հողերը են կիր,
 կաւ, փշաքար, աւաղ, սալաքար և շէշաքար, բայց
 ամէնից առատ է կիրը, որի պատճառով և Սեծ—
 Հայաստանը երրորդական շրջանի կրային կազմու-
 թեան են վերաբերում: Համարեա ստբողջ Հայկական
 պարը կրային կազմութիւն ունի. այդ պատճառով
 և Տաճիկները շատերին այդ վերան ճիւղերից Ող-
 դաղ են անուանում սպիտակ կրի համար: Պարխա-
 րեան և Մոսկիքեան, ինչպէս և շատ ուրիշ լեռներ
 կրային և զածային կազմութիւն ունին: Եփրանի

լեռները այժմ Քիրեջլու են անուանվում, նորա բազազրիչ կրի պատճառով: Կրրորդական շրջանի ջրային կազմութեան են վերաբերում նոյնպէս Մանանաղի, Գարանաղի, Կուղպի և Սշի կողմերը, որ հարուստ են աղահանքով: Շատ տեղեր, ինչպէս Վերջանի, Քորթումի, Խնուսի, Բայազիզի կողմերը շատ աղբւրներ, ձահիճներ և գետեր աղուտ կամ դուզլու են կոչվում ծովային աղի համ ունենալու պատճառով: Հայաստանի արևելեան կողմը Կասպից ծովեզրները մասամբ Կուրի և Արաքսի հովիտները նոյնպէս և Կիլիկիայի ծովեզրները նորագոյն ջրային կազմութեան են վերաբերում և նոր են ազատուած ջրի տակից, բայց նոցա հողը ծովային հեղեղից է առաջացած. ուստի և կոչվում է հեղեղահող: Այժմ ջրային կազմութեան մասը ծածկուած է հրաբխային կազմութեամբ:

Հեղեղեան համ Հրաբխային կազմութեան: Գեռ Հայաստանը ջրի տակ ծովերի յատակ էր կազմում, որ ստորերկրեայ հրային ոյժը դէպի վեր էր ժայթքում, իր հայուած նիւթերը ահագին տարածութեամբ ծածկում էր ծովի յատակը և այդպիսով կազմում հրաբխային շերտեր: Բայց աւելի մեծ փոփոխութեանց ենթարկուեցաւ Հայաստանը ջրի տակից դուրս գալուց յետոյ: Հայաստանում երկու անգամ մեծ և ընդհանուր հրաբխային ներգործութիւն է պատահած. մէկը պատմական շրջանից շատ առաջ, միւսը պատմական շրջանի սկիզբներում, առաջին կարգի հրաբուխները կոչվում են նախնական կամ հին, իսկ

երկրորդ կարգինը նոր, որ թուով խիստ շատ են նախնականից *):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՐԱԲՈՒՄՆԵՐԸ

Հայաստանը ներկայացնում է մէկ մեծ հրաբխային լեռնախումբ: Առնախումբ կազմող հրաբուխները, ուղիղ է, այժմ հանգած են, բայց նոցա առաջ խիստ մեծ յեղափոխութիւնները յաւթանական են: Երկրի վերին մասերը համարեան ամբողջապէս հրաբխային նիւթով են ծածկուած: Հրաբխային լեռաները այժմ խիստ շուտով կարելի է ճանաչել նոցա կոնաձևութիւնից, գագաթային փոսերից, լեռան շրջակայքի բաղադրութիւնից և մերձակայ տաք հանքային ջրերից: Հայաստանի մեծ հրաբուխների բերանը կողքից է եղած, իսկ փոքր հրաբուխներինը գագաթից: Հայկական հրաբխային լեռնախումբը իւր ստորերկրեայ զօրութեամբ միանում է հիւսիսում Կովկասեան, արևմուտքում Փոքր Ասիայի և արևելքում Կրանի լեռների հետ և նորանց հետ միասին կազմում է մէկ ընդհանուր հրաբխային համակարգութիւն: Այդ կարելի է նկատել նորանից, որ բոլոր հրաբուխների ներքին բազազրութիւնը մէկ է. նոքա բոլորն էլ մէկ ընդհանուր ուղղութիւն ունեն, մէկ տեղ հրաբխային զօ-

*) Երկրի կազմութեան մասին տես Կլեօդէն, Փեդ. աշխ. Ծոխտ երկրաբ. Ալեշ. քաղ. աշխ.

րութիւնն արտայայտուելիս նկատուում է և ամբողջ
խմբի մէջ և վերջապէս դոցա նախնական հրաշն-
չութիւնը եղած է մէկ ժամանակ և մէկ պատճառից:

ՉԳՅԵՎԻՈՂՅՈՂ ԳԵՅՅՈՅՅԵՅ

ՄԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՐԱՔՈՒՆՆԵՐԸ

Մեծ - Հայաստանի հրաբուխներից նշանաւոր են՝
Մասիս: Հայաստանի հրաբխային գորութեան կենտ-
րոն կարելի է համարել. դորա ներգործութիւնը
պատմական շրջանից առաջ պոտահած է, բայց իւր
ներքին գորութիւնը խիստ երկրաշարժներով և այլ
երևոյթներով ստեպ ստեպ կրկնած է պատմական
շրջանում: Նշանաւոր է 1840 թուականի սարսա-
փելի երևոյթը: Յունիսի 20-ին արևը մայր մանե-
լուց կէս ժամ առաջ երկինքը պարզ և վճիտ էր,
յանկարծ շրջակայ բնակիչները մէկ տեսակ որոտա-
ձայն բամբուկներով զարհուրեցան, որ մեծ Մասիսի
մօտ ամէնից աւելի ուժգին և սոսկալի էր հնչում:
Մէկ կողմից հողը ալիւձեւ տատանուելով հարաւ ա-
րևելեան ուղղութեամբ խիստ մեծ վնասներ էր պատ-
ճառում Նարուբայ և Նախջևանայ կողմերին, միւս
կողմից Արկուռից մի քանի վերստ վեր մնայլ ձորի
ծոցում մեծ ճեղքուածք բացուելով, խիստ օդ և
շոգի էր արձակում, որոնցից սաստիկ ուժով դուրս
նետուած քարերը և հողերը սարի վրայից դէպի
դաշն էին արձակվում: Հրաբուխի բերանից դուրս
եկած շոգեղէն ամպերը շուտով Մասիսի կատարից
աւելի վեր բարձրացան, շոգին դուրս պոտթելուց

յետոյ գոյնգոյն էր երևում գորշ, հրեղէն կարմրա-
գոյն, կապտագոյն և այլն: Բայց շուտով գորշը
կարմիր և կապոյա գոյնը մութ սևի փոխուեցաւ,
օդն էլ վերին աստիճան անախորժ ծծմբային հոտով
լցուեցաւ: Ահաւր շարունակ թնդում էր, գետինը
անդադար սասանում էր որոտումներով: Նրկրի տակ
եղած մռնչական և դղրդական ձայների հետ մէկ
տեղ յայտնի և որոշ լսվում էին օդի մէջ ցատքած
քարերի շառաչիւնը, որոնք ռումբի պէս սլանում էին.
լերան ներսի կողմից եղած որոտական թնդիւնը ո-
րոշ գանազանվում էր այն ձայնթմունքներից, որ
օդի մէջ թռած մեծ և փոքր քարերը միմեանց դիպ-
չելով էին պատճառում: Այս սարսափելի տեսարանը
տեսց մօտ մի ժամ նրբ գորշիւնները, քարի և հողե
անձրևները դադարեցին, ոչ մի նշմարանք չէր ե-
րևում մեծ և հարուստ Ակուռի գիւղի, աներևու-
թացաւ Ս. Յակովբայ վանքը, ծածկուեցան բարե-
բեր դաշտերը 2,000ից աւելի մարդ տակն անելով:
Արարատի այս հրաշնչութեան հետ միասին մի կոր-
ծանիչ խիստ երկրաշարժ էլ կար, որ ընդարձակ դաշտի
մէջ շատ կորստաբեր հետեանքներ ունեցաւ: Նրասիսի
և Սև ջրի ափերքին շատ ճեղքուածներ բացուեցան,
որոնցից ուժով դուրս եկած օդը գետի ջուրը պղպ-
ջակելով վեր էր բարձրացնում: Նրասիսի յատակի վե-
րայ շատ տեղ բերաններ բացուեցան, որոնցից գո-
լորշու գորութեամբ ջուրը կարկաչելով վեր էր բարձ-
րանում գարմանալի ջրբուխների կարգ կազմելով.
շատ տեղ գետի ջուրը ափերքից դուրս գալով ողո-

զում էր շրջակայքը. աղբիւրներից շատերը փակուեցան և շատերը նորից բացուեցան: Այս աւերը տարածուեցաւ մինչև Նախիջևանայ, Մաքուայ, Բայազիզի և Իրանի կողմերը, վեց հազարից աւելի տուն քար ու քանդ անելով:

Արագած: Պատմական շրջանից առաջ աշխարհիս ամենազօրաւոր հրաբուխներից մէկն է եղած, մինչև այժմ նկատելի են կողքի ճեղքուածքները, որտեղից հոսած է լաւան: Երջակայքը մինչև Ախուրեան ծածկուած է լաւայով: Մի մեծ հրաբխային խումբ օղակաձև շրջապատում է Սեւանայ լիճը, որը և մէկ ժամանակ եղած է զարհուրելի հրաբխային ներգործութեան բերան: Լճի արեւմտեան կողմից աւելի նշանաւոր են Ահմադաճ, զորանից արեւմուտք Եմփրոսայ լեռաւր (Բեթթանդաղ), դէպի հիւսիս արեւմուտք Արայի լեռաւր (Ղարնի ետրք), իսկ Աբմանգանից դէպի հարաւ Սոխոմէ լեռան (Աղբաղ): Սեւանայ լճի հարաւային կողմը Գեղարքունեաց սարերում հրաբուխներից նշանաւոր են Գիքփիրաքան և Աբդու-Աֆսար: Բարիուշատի ձախ կողմից Սիւնեաց լեռաներում նոյնպէս շատ են հրաբխային զազաթները. աւելի նշանաւոր են Գեաթեա գեօղ (Ուղտ-ակն) և Ոսէ լեռան (Ղրղլ-թեափեա): Գողթն զաւառում երնջակ գետից արեւելք կանգնած է բարձրագագաթ Օջի լեռան (Իլան-գաղ):

Մէկ ուրիշ մեծ խումբ հրաբխային լեռների շրջապատում է Վանայ լիճը, որոնց մէջ երեւելի են հիւսիսում Սիփանը, Սիփանից հիւսիս ա-

րեւելք Տանդուրէ, որի մօտերքից մինչև այժմ ծծմբային խիստ գոլորշիք են բարձրանում: Վանայ լճի արեւմտեան կողմը նշանաւոր է Նէքրուլտայ լեռան, որ ստեպ ստեպ ցոյց է տուած իւր հրաբխային զօրութիւնը պատմական շրջանում: Նշանաւոր է 1441-ի հրաշնչութիւնը՝ և 1881-ի խիստ շարժը, որ մի քանի գիւղ քարուքանդ արաւ: Ատրպատականը նոյնպէս ներկայացնում է մէկ մեծ ստորերկրեայ հրաբխային զօրութեան աւազան *). նոյն իսկ Ատրպատական (Ատր-կրակ) բառը այդ է ցոյց տալիս: Զորրորդ-Հայքը իւր շրջակայքով Վանայ լճի արեւմտեան կողմը ներկայացնում է մեզ մի երկրորդ Ատրպատական: Հայաստանի հիւսիս արեւմտեան կողմը նոյնպէս շատ ունի հրաբխային լեռաներ: Գոցանից աւելի նշանաւոր են Պարխարի երկու զազաթները Խուշապ և Վարչամախ: Կարնոյ մօտ նշանաւոր է Սէխէ:

Մեծ Հայաստանի արեւելեան մասը նորագոյն ջրային կազմութեան է վերաբերում, ուստի և զուրկ է հրաբուխներից:

ՓՈՒՐ - ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՐԱԲՈՒԽՆԵՐԸ

Փոքր-Հայաստանը նոյնպէս շատ ունի հրաբխային զազաթներ, որոնք ամէնքն էլ այժմ մարած են, բայց մէկ ժամանակ խիստ ներգործած են: Փոքր Հայաստանի հրաբխային զօրութեան կենտրոն կա-

*) Տես Կոնստանտինոպոլիսում հրաբուխները:

րելն է համարել Արգեոսը (երձիւս դաղ)։ Կիլիկիայի բազմաթիւ հանքային ջրերը, ստէպ ստէպ կրկնուող երկրաշարժները, պարզ ապացոյց են հրաբուխների մեծ քանակութեան։

Ուղիւ է այժմ բոլորն էլ հանգած են, բայց բազմաթիւ հանքային ջրերը, յաճախ կրկնուող խիստ երկրաշարժները պարզ ապացոյց են, որ Հայաստանի հրաբխային լեռնախումբը ամբողջ պատմական շրջանում պահել և պահում է գաղտնուկ իւր ստորերկրեայ ոյժը և կարող է ապագայում մեծ վնասներ պատճառել *):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՋՐԵՐԸ

Հայաստանը աշխարհիս ամենաջրառատ երկրներից մէկն է. նա հարուստ է ծովերով, լճերով և գետերով. բայց Հայաստանի բազմաթիւ գետերը լեռնային, արագընթաց և քարավազ լինելով, այն օգուտը չեն կարողանում տալ երկրին, ինչ կարելի էր սպասել մի ջրառատ երկրից։ Հայաստանի բոլոր գետերը և գետակները թափվում են գլխաւորապէս եօթը ջրային աւազանների մէջ, որոնցից չորսը արտաքին ծովեր են Սև, Կասպից, Պարսկական և Միջերկրական, իսկ երեքը ներքին լճեր են՝ Սևանայ, Վանայ և Ուրմիոյ։

*) Հրաբուխների մասին տես. Սլեշ. բաղ. աշխ. Կլէոզէն Ֆեզեքական աշխ.:

Ս. ՐՏԱՔԻՆ ՋՐԵՐԸ։ Կասպից ծովը քրտանուելով Հայաստանի արևելեան կողմը բաց է անում նորս համար ջրային հանդրակցութեան մեծ քանակարհ արևելքի հետ և առատ աղբիւր ընդարձակ ձկնային վաճառականութեան։ Պոնտական կամ Սև ծովը Հայաստանի արևմտեան սահմանում նոյն դերն է կատարում արևմտեան երկրների վերաբերութեամբ։ Պարսկական ծովը Հայաստանից հեռու հարաւ արևելքում ընդունում է իւր մէջ երկուորեակ Տիգրիս-Նիքրատը, որոնցով հին ժամանակ լինում էր Հայաստանի վաճառականութիւնը բոլոր հարաւային աշխարհների հետ. Միջերկրական ծովը կազմում է Հայաստանի հարաւ արևմտեան սահմանը և իւր Հայկական և Տարսնի ծոցերով մեծ կայարան է կազմում արևմտեան վաճառականութեան համար։

ՆԵՐՔԻՆ ՋՐԵՐԸ։ Հայաստանի ներքին ջրերը կազմում են նորա լճերը և գետերը, որոնք երկրի լեռնոտ լինելուց խիստ արագավազ, սահանքաւոր և նաւագնացութեան համար անյարմար են։ Հայաստանի գետերը առհասարակ զոյգ զոյգ են, մէկ տեղից սկսւում են, միջին մասում միմեանցից հեռանում են, իսկ վերջը կամ բոլորովին միանում են, ինչպէս Կուր և Արաքսը, Նիքրատ և Տիգրիսը, Գոյլ և Իրիսը և կամ իրարու շատ մօտ ծովն են թափվում, ինչպէս Իրիս և Ալիսը, Սարոս և Պիւրամուր և այլն։ Հայաստանի գետերը, ինչպէս և շատ լեռնային գետեր, փոփոխում են իւրեանց ուղղութիւնը, ոչ միայն փոքրերը այլ և մեծերը։ Պիւրամուր և

Սարոսը երեք անգամ մէկ բերանով թափուած են ծովը. այժմ երկուսի բերանը մօտ 100 վերստ միմեանցից հեռու է: Արաքսը առաջ առանձին բերանով էր թափվում Կասպից ծովը և աւելի հիւսիս էր գտնվում նորա տաշարը, ուր մինչև այժմ կամուրջների մնացորդ կայ (Արտաշատի և Արմաւիրի մօտերքը), իսկ այժմ աւելի հարաւ է ընկած: Նոյն իսկ ջրերի քանակութիւնը խիստ փոփոխվում է տարուայ զանազան եղանակներին. դարնան ամենափոքր գետը ահագին տարածութեամբ ողողում են դաշտերը, իսկ ամառը շատ անգամ չորանում:

ՄԵԾ - ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՏԵՐԸ

Մեծ - Հայաստանը իւր մէջ բովանդակում է Հայաստանի ամենամեծ գետերը, որոնք համարեա բոլորն էլ սկիզբն են առնում Կարնոյ բարձրաւանդակից կամ նորա շրջակայքից: Գետերից նշանաւոր են ԱՐԱՔՍ կամ ԵՐԱՍԻ (Բինգեօլ սու, Բասէն սու, Արազ) սկիզբն է առնում Սրմանց գագաթից, մօտ 8,000 ոտնաչափ բարձրութիւնից, սկզբում գնում է դէպի հիւսիս յետոյ արեւելք, դարձեալ հիւսիս, մինչև Հասանդար գիւղաքաղաքը. այս տեղից փոխում է իւր ուղղութիւնը դէպի հարաւ արեւելք մինչև Մեղրի գիւղը, որ տեղից դարձեալ հիւսիս արեւելք ուղղուելով թափվում է Կուր գետի մէջ: Արաքսը խիստ արագավազ և սահանքաւոր է. մի քանի տեղ ջրընկեցներ է կազմում. ամէնից նշա-

նաւոր է Բարկուշատի խառնարանից մի քանի վերստ դէպի արեւելք գտանուող Կրէֆոյ ջրընկեցը: Զուրը այնպիսի բարձրութիւնից և այնպիսի մեծ ոյժով վեր է թափվում, որ մի քանի վերստ հեռու շրջակայքում խլացնում է ամենայն ինչ. պատմում են, որ նոյն իսկ ջրի անկման աղեղը այնքան մեծ է, որ տակով կարող են կարուամներ անցնել: Երասխի փտակներից նշանաւոր են ձախ կողմից՝ Մոսոյ (Հասան դալի ջուր) սկիզբն է առնում Միրանի լեռներից. Ախո-բէն (Արփաչայ) կազմուած է երկու ճիւղերից՝ Ռահ կամ Մօր Բժ (Ղարս չայ), որ սկիզբն է առնում Վանանդու սարերից և Գարուոյ գետ (Արփաչայ) որ սկիզբն է առնում Գարուոյ լճից: Մեծածոյ (Սև ջուր կամ Զէյվաչայ), սկիզբն է առնում Արագածի հարաւային ստորոտի լճակներից և ձախիճներից: Սորա մէջն է թափվում և Բասախ (Ապարանու կամ Կարբի գետ) սկսվում է Արագածի հիւսիսային ստորոտից. Հրապոն (Զանգի) սկիզբն է առնում Սևանայ լճից և Արայի ու Շամիրամի լեռների միջով ձգուելով թափվում է Երասխի մէջ. Արուս գետ (Գառնի չայ) սկսվում է Գեղամայ լեռներից. Վեդի սկսում է Գեղամայ և Գեղարքունեաց հանգոյցից. Սարգսոն սկսվում է Գեղարքունեաց լեռներից: Արեւելեան Գարուոյ գետ (Արփաչայ) բղխում է Գեղարքունեաց լեռաներից. Նախիջևանայ գետ, Երնջալ (Ալնջա), Մեղրի բղխում են Գարուոյ լեռներից: Բարկուշատ բաղկացած է երկու ճիւղերից, արեւմտեան՝ Որոսն և արեւելեան՝ Հաֆար. երկուսն էլ բղխում են Սիւնեաց սարերից և միա-

նալով կողմում են Բարկուշատը, որ թափվում է Երասխի մէջ:

Աջ կողմից Երասխի մէջ թափվում են՝ Կաշուրան, բղխում է Զրաբաշխ լեռներից, Սարսաբի, բղխում է Բարբոզ լեռներից, Մահապոյ գետ (Բալգչայ) սկսվում է Գայլատուոյ լճից: Կարսի փեթ (Աղչայ) բաղկացած է երկու ճիւղից՝ Տոմարից և Կարսից, երկուսն էլ բղխում են Բուժուսեաց լեռներից: Սեջուր (Կարասու) բաղկացած է երկու ճիւղից, մէկը Արսաղէի, բղխում է Սաւալան գագաթից, միւսը Ահար, բղխում է Սաւալանի արեւմտեան լեռներից:

ԿՈՒՐ ԳԵՏ (Քուր, Մթկվարի) սկիզբն է առնում Զարիշատոյ սարերից. սկզբում հոսում է հիւսիս արևելեան ուղղութեամբ և մտնում է Վրաստան, անցնելով Թիֆլիսի միջով փոխում է ընթացքը դէպի հարաւ արևելք և Հայաստանում իւր մէջ ընդունելով Երասխը շատ բերաններով թափվում է Կասպից ծովը: Կուր գետի վտակներից նշանաւոր են ձախ կողմից՝ Ալփէլ, Խրամ, որ իւր մէջն է ընդունում Զարափէր (Բորչալու չայ) և Ալափ, բոլորն էլ բղխում են Վրահայոց լեռներից. Լաքնաս, Շահար, Գանչաշ, Կարսի, Տէր-Տէր բղխում են Սեանայ լճի արևելեան լեռներից, Խաշէն և Գարգար բղխում են Սիւնեաց լեռներից:

Կուր գետի ձախակողմեան վտակներից նշանաւոր են Եօր և Ալաղան երկուսն էլ սկսում են Կովկասեան լեռներից:

ԵՓՐԱՏ. բաղկացած է երկու ճիւղից, մէկը սկս-

վում է Կարնոյ բարձրաւանդակի Բար գագաթից 9,000 ոտնաչափ բարձրութիւնից և կոչվում է Սեջուր (Կարա սու) միւսը սկիզբն է առնում Ծաղկոց լեռներից և կոչվում է Արածանի (Մուրադ չայ): Սեջուրը նախ քան Արածանոյ հետ միանալը աջ կողմից ընդունում է Կայլ գետը, որ բղխում է Պոհաւնամ սարից, իսկ ձախ կողմից Քեղապ գետը, որ բղխում է Բիւրակնեան սարից: Արածանին ևս ընդունում է շատ վտակներ, որոնցից նշանաւոր են աջ կողմից՝ Խնաս գետ (Պուզլու չայ), Զարբահար, Բոշլան, Ճաղաղջուր և Լէշէլ, բոլորն էլ բղխում են Բիւրակնեան լեռների հարաւային ստորոտից: Ձախ կողմի ճիւղերն են Մանուշէրան ջուր (Սարը սու) Մէրափէր (Կարասու), առաջինը բղխում է Նպատի հարաւային ստորոտից, երկրորդը Ներբովդայ լեռնից: Սեջուրը և Արածանին միանալով ընդհանուր անուամբ կոչվում են Նիրսոյ, որ հոսելով դէպի հարաւ Հայոց Միջագետքում ընդունում է Բեղնէայ և Խաղար գետերը, ու ապա միանալով Տիգրիսի հետ Եսփրատէ անունով թափվում է Պարսից ծովը:

ՏԻԳՐԻՍ (Տիգրիս կամ Շաթ) բաղկացած է երկու ճիւղերից, որոնցից մէկը սկիզբն է առնում Ծորոսեան ճիւղերից մօտ 5,000 ոտնաչափ բարձրութիւնից, միւսը բղխում է Աղբակայ լեռների արեւմտեան ճիւղերից: Առաջինը կոչվում է Արեւոտան Տիգրիս, երկրորդը Արեւելեան Տիգրիս: Արեւմտեան Տիգրիսի մէջ ձախ կողմից թափվում են Ալփ գետ (Իւլ գետ) և Սասնոյ գետ (Բաթման սու), արևել-

լեան Տիգրիսի մէջ աջ կողմից թափվում է Բաշէշոյ գետը: Երկու ճիւղը միանալուց յետոյ ընդունում են Զա- (Մեծ - Զաբ կամ Գայլ) գետը, որ բղխում է Աղբակայ սարերից:

ՃՈՐՈՍ. Իւր սկիզբը առնում է Մոսկիբեան սարերից. նախ հոսում է դէպի հարաւ արեւմուտք, ապա հիւսիս արեւելք և վերջապէս հիւսիս արեւմուտք ուղղուելով թափվում է Սև ծովը: ձորոխը իւր բերանի մօտ խիստ ջրառատ է և իւր պլատո գեղին դոյնը ծովին է հաղորդում կէս մղոնից աւելի տարածութեամբ. ձորոխի աջակողմեան վտակներից նշանաւոր են Թարևաճ, բղխում է Մոսկիբեան սարերից. ազնիւ ականավճիտ ջուր ունի, աւատ է խիստ ձկներով, հիւսիսային ուղղութեամբ հոսելով ճանապարհին կազմում է Թարևաճայ լիճը: Լճից դուրս գալիս Թորթումը կազմում է Ասիայի ամենաշքեղ ջրէնէշը, որ իւր նկարչական գեղեցկութեամբ Եւրոպայի ամենաշքեղ ջրընկեցներին կյաղութի: Օլբի, Արբասուշ և Աճարայ գէտ երեքն էլ թափվում են ձորոխի մէջ նորա աջ կողմից: Զախ կողմից ձորոխը ընդունում է Պարխու գետը, որ բղխում է Պարխար սարից և անցնում է Պարխալ գիւղի մօտով:

ՓՈՒՐ - ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՏԵՐԸ

Փոքր - Հայաստանի գետերից նշանաւոր են Իրի (Եշլ - Ըրմաբ), բազկացած է երկու ճիւղից Գայլ գետից

(Գայրմանչայ) և իսկական Իրիից (Թոկաթ չայ). առաջինը բղխում է Անտիտորոսի հիւսիսային ճիւղերից, երկրորդը Ասողիկ լեանից: Ալիս (Կըզլ - Ըրմաբ) սկսվում է Ասողիկ և Հաբէշ լեաների հարաւային ստորոտից: Նախ հոսում է դէպի հարաւ արեւմուտք մինչև Կեսարիա քաղաքը, ապա հոսում է դէպի հիւսիս արեւմուտք և վերջապէս ուղղութիւնը փոխելով դէպի հիւսիս արեւելք ընդունում է իւր մէջ Կասի գետը ու թափվում Սև ծովը: Սարաս (Սէյհուն չայ) և Պիլաճա (Ձիհան չայ) վերին ընթացքով պատկանում են Փոքր - Հայաստանին: Փոքր - Հայաստանի արեւելեան կողմից Եփրատի մէջ թափվում են Զիհառա, Ունիգէտիս և Մէլու (Թոքմայ չայ) *):

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԳԵՏԵՐԸ

Կիլիկիան Հայաստանի ամենաջրառատ և խոնաւ մասն է. գեռ միայն Կիլիկիոյ ծովի ներկայութիւնը մեծ խոնաւութիւն է պատճառում երկրին, ուր մնաց բազմաթիւ գետերը, որոնք որոգում, իսկ մեծացած ժամանակ ուղղում են Կիլիկիայի դաշտերը: Գետերի մէջ իւրեանց մեծութեամբ և խորութեամբ առաջին տեղը բռնում է Պիլաճա (Ձիհանչայ) և Սարոսը (Սէյհունչայ): Երկուսն էլ սկիզբն են առնում

*) Հայաստանի գետերի մասին տես Ինճիճ. հրատ. Ալի. քաղ. աշխ.

Փոքր - Հայաստանում Անտիտորոսից և կտրելով Տորոսի շղթան Արևիկայի դաշտավայրով հանդարտ հասելով թափվում են Արևիկոյ ծովը: Արհեստ (Տարսուս չայ) սկսում է Տորոսի հարևանյին դառիվայրներից անցնելով Տարսոնի մոտով թափվում է Արևիկոյ ծովը. Պինարես (Ռելե չայ), Արևիկոյ (Ռեոզ սու), և Լամաս (Լամաս սու), երեքն էլ բղխում են Տորոսի հարևանյին դառիվայրներից. խիստ արագավազ և սահանքաւոր գետեր են, դարնան խիստ մեծանում են և ողողում դաշտերը, իսկ ամառը համարեն ցամաքում, Սելինա (Սելենաի) կազմում է սրտմական Արևիկայի արևմտեան սահմանը:

Արևիկայի գետերը համարեն բոլորն էլ մեկ ժամանակ նաւազնաց էին, բայց այժմ բոււական չէ որ նաւազնաց չեն, բացի Սարոսը, որ նաւազնաց է մինչև Ատանա, այլ և սակաւաջուր, պղտոր և վատահամ են դարձած: Առաջ դոցա ընթացքը և ջրի քանակութիւնը կանոնաւոր և միատեսակ էր, այժմ դարնան խիստ մեծանում, ողողում են դաշտերը, իսկ ամառը համարեն չորանում են, դորա պատճառը Արևիկոյ ամբողջ արևելքում հռչակուած անտառի անխնայ ոչնչացնելն է: Տաճիկ կառավարիչների անհոգութիւնից օգուտ քաղելով տեղական բնակիչները, ոչ թէ հասարակ առաջագործութեան այլ և այրելու համար կտրում են այն հսկայական ծառերը, որ ընտիր անփոյտ փայտ և առաջ կարող են տալ նաւաշինութեան համար: Բնակչաց պակասորդը լրացնում են վայրի այծերը, որոնք անխնայ

կրճում են նորաբողջ բոյսերը, փորում կեղևները և այդպիսով ոչնչացնում անտառը: Անտառների բացակայութիւնից դարնան ժամանակ արեգակից անսպաշտպան ձիւնը հալվում է, գետերը մեծանում, ողողում են դաշտերը, լճեր և ձահիճներ կազմելով աղականում են օդը: Արևիկայի գետերը մեծացած ժամանակ մեծ քանակութեամբ տիղմ բերելով, բերանի և շրջակայքի մօտ հաւաքում և այդպիսով ընդարձակում են ցամաքը դէպի ծովը: Այդ բանին շատ է նպաստում և ծովային կատաղե քամին, որ մեծ քանակութեամբ աւազ մղելով դէպի գետի բերանը, ահագին կրային և աւազային կոյտեր է կազմում: Ցամաքի դէպի ծով ընդարձակուելը վազուց է նկատուած: Տարսոնի և Հայոց ծոցերը առաջ աւելի ընդարձակ էին և խորը, այժմ նեղ և երես: Տարսոն քաղաքը այժմ 4 անգամ աւելի հեռու է Արևելսոսի բերանից քան խաչակրաց ժամանակ. Պիւրամոսը շարունակ լցնում է Հայոց ծոցը տիղմով և աւազով: Նկատուած է, որ ամբողջ Արևիկայի ծովեզրեայ ափը բարձրանում է *): Ուրեմն կլինի մի ժամանակ, երբ Արարոսը կմիանայ Արևիկայի հետ:

Արևիկայի գետերի զլխաւոր յատկութիւններից մէկը ևս նոցա ուղղութեան փոփոխուելն է. մօտ 2,000 տարուայ ընթացքում 3 անգամ միացել մէկ բերանով են թափուել ծովը, այժմ մօտ 80 վերստ

*) Արեօռէն:

դոցա բերանները հեռու են միմեանցից: Նախնի կու-
մուրջն աւերակները մնում են Կարադաշի մօտերքը,
ուր ընդհանուր բերանով ծովն են եղել թափուելիս:

Հայոց Միջագետքի գետերը են Տիգրիսը և Սի-
րառը իւր Խաղաղ վտակով, որոնք որոգում են Մի-
ջագետքի տափաստանները:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼՃԵՐԸ

Հայաստանի լայնատարած լեռների, դարատա-
փերի և հովիտների մէջ բնականապէս շատ լեռ-
նային լճեր պէտք է լինէին, բայց ընդհակառակը
Հայաստանը լճեր քիչ ունի, այն պատճառով որ
գետերը ամենայն ուղղութեամբ կտրելով լեռները
հեշտութեամբ թափվում են ջրային աւազանների
մէջ. նոյն իսկ հողն ծակոակէն բնութիւնը, որ բո-
լոր անձրեւային և այլ ջրերը ծծելով արգելում է
լճերի առաջանալուն: Եղած լճերի մեծ մասը ևս
հրաբխային բերաններ են: Հին ժամանակ Հայաս-
տանի թէ մեծ և թէ փոքր լճերը ծով կամ ծո-
վակ անունն էին կրում: Լճերից նշանաւոր են՝

ՍԵՒՍՆԱՅ կամ Գեղամայ լիճ (Գեօքչայ դա-
րիս): Սորա շրջապատող կանաչադարձ լեռները, ձիւ-
նապատ գագաթներով, հանդարտ և անվրդով մակե-
րեւոյթը, պայծառ ու մութ կապոյտ գոյնը, վճիռ
ջուրը, խիստ գեղեցիկ տեսարան են ներկայացնում:
Նրջակայքի սոսկալն հրաշունչ լեռները, որոնք այժմ
հանգած են, պարզ ցոյց են տալիս, որ մի ժամանակ

իրանց ընդհանուր բերանը եղած է այդ լիճը, որից
ահագին քարեր, բոցեր և հրային նիւթեր են
գուրս ցատքած. իսկ այժմ այն անդունդը, որ կազ-
մում էր հրաբխային բերանը, լքցուած է ջրով: Նոյն
իսկ նորա միջի Սեանայ կղզին ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ
հրաբխային կազմութիւն:

Լճի երկայնութիւնը 66 վերստ է, լայնու-
թիւնը 30 վերստ, շուրջը 220 վերստ, խորութիւնը
60—250 սաժէն: Զրի մակերեւոյթը 6500 ոտնա-
չափ բարձր է. Սեանայ լճի ջուրը տարէցտարի պա-
կասում է. այդ կարելի է նկատել այնտեղից, որ նախ
արքունական մշտական ճանապարհը, որ առաջ լճի
մօտովն էր անցնում այժմ շատ հեռու է մնացել, երկ-
րորդ Հրազդանի մէկ ճիւղը, որ Սեանայից է բղխում,
տարէցտարի պակասում է, երրորդ լճի արեւելեան և
արեւմտեան կողմից նորա մէջ մանող թերակղզիները
աւելի և աւելի ներս են մտնում և կլինի մէկ ժա-
մանակ, երբ երկուսն էլ կմիանան և լիճը կբաժա-
նուի հիւսիսային և հարաւային մասերի: Սեան
կղզու մակերեւոյթը ևս ցոյց է տալիս, որ նա մէկ ժա-
մանակ ջրի տակ է եղած, իսկ ապա վեր է բարձրա-
ցած: Ամենազլխաւոր նշանը ջրի պակասելու այն է,
որ Սեան կղզու և արեւմտեան ափի մէջ գեռ մի
քանի տարի առաջ գտանուած կղզիները այսօր
ցամաքի հետ միանալով թերակղզի են ձևացնում.
ուրեմն կպատահի մի ժամանակ, երբ լճի ջուրը
բոլորովին կցամաքի: Զրի պակասելու գլխաւոր պատ-
ճառներից մէկը շրջակայ անտառների ոչնչացնելը

պէտք է համարել, որի պատճառով նոյն իսկ լճի մէջ թափուող գետերի թիւը նուազել է, եղածներն էլ սակաւաջուր են:

Սեանայ լճի մէջ թափուող գետերից նշանաւոր են Քէստու, բղխում է Գեղամայ լեռների Սպիտակ լեռան գագաթից. Այրի, բղխում է Գեղարքունեաց լեռների Գատուան գագաթից. Վասակաշէնի գէտ, բղխում է Գեղարքունեաց լեռների Սարիալ գագաթից: Լճի հիւսիս արեւմտեան մասում գտանվում է Սեանայ կղզին, որի շուրջը մօտ 4 վերստ է և բարձրութիւնը ջրից 2,000 ոտնաչափ: Կղզու մակերևոյթը բաղկացած է մութ և սև քարաժայռերից, որոնք ուղղահայեաց ծովն են ընկղմվում: Կղզու մի տափարակ մասում գտանվում է Սեանայ վանքը իւր խուցերով, որ հողեորականաց աքսորարան և ճգնարան է: Սեանայ լիճը և նորա մէջ թափուող գետերը խիստ հարուստ են տեսակ տեսակ ձկներով, որոնք կազմում են բոլոր շրջակայքի վաճառականութեան առարկան. լճի շրջակայքը բաժանուած է 37 ձկնորսական շրջանների: Ձկներից նշանաւոր են իշխան, գեղարքունի, եաբանի, չալածուկ, կապոյտ, կարմրախայտ, կողակ և այլն, որոնք մեծ քանակութեամբ տարածվում են շատ հեռու երկիրներ *):

Վ ԱՆԱՅ ԼԻՃ (ծով Վասպուրականի կամ Ռըշտունեաց կամ Բզնունեաց կամ Տոսպայ). ծովի մակերևոյթից մօտ 5,200 ոտնաչափ բարձր է և բաւա-

*) Սաղաթեւան. Օзeрo Ериv. гyб. оз. Гочай.

կանին խորը. եռանկիւնի ձև ունի, խրաքանչիւր կողմը մօտ 75 վերստ երկայնութիւն ունի: Զուրը մաքուր և վճիռ է, բայց խիստ աղալի, չնայելով, որ նորա մէջ բազմաթիւ գետեր են թափվում: Գետերից նշանաւոր են՝ արևելքում Բէրչիի, Սև ջուր (Կարա սու), Խշոտ, հարաւում նշանաւոր է Նարեկայ գետը և Թոխ գետը (Կըզլ գէրէ): Վանայ լճի ջուրը տարէցտարի աւելանում է. այդ կարելի է նկատել այնտեղից, որ Վանայ լճի հիւսիսում գտանուող պատմական Արձէշ քաղաքը այսօր ջրով ծածկուած է և աճրող վերստ ցամաքից հեռու է. Լիւմ կղզին առաջ ցամաքի հետ կպած էր, Կոուց անապատը առաջ թերակղզու վրայ էր գտանվում, այժմ կղզիացած է և եզերքից մի քանի հարիւր սաժէն հեռու է: Ազ թամար կղզու հարաւում գտանուող Ազթամար քաղաքի աւերակները այսօր ջրի տակն են:

Վանայ լճի գլխաւոր հարստութիւնն է տառելի ձուկը, որ առաւելապէս գտանվում է Սև գետում, ուր մէկ ժամում ամենանահապետական ձևով կարելի է մի քանի միլիօն որսալ: Այս ձուկը բաւականութիւն տալով տեղական բնակիչներին, որոնք ամբողջ տարուայ պաշար են վերցնում, տարածվում է և Տաճկաստանի, Պարսկաստանի և Ռուսաստանի հեռաւոր կողմերը: Վանայ լիճը իւր ձկների առուտութեամբ նոյն նշանակութիւնը ունի միջին Հայաստանում, ինչ որ Սեանայ լիճը հիւսիսում: Վանայ լճի մէկ ուրիշ հարստութիւնն էլ կազմում է նորա Բոբա՛ կոչուած աղը: Զուրը կապում են նախապէս

պատրաստուած ածուներն մէջ. երբ արևի ճառագայթներն ջուրը գոլորշեանում է, բարակ աղը շերտ շերտ նստում է երկրի վերայ, որը և տեղականները հաւաքելով վաճառ են հանում: Բարակը թէ Հայաստանում և թէ դուրսը լուացքի համար են գործ դնում, որովհետև խիստ մաքրող յատկութիւն ունի. Վանայ լիճը ծառայում է և իբրև ընդարձակ ջրային ճանապարհ շրջակայ երկրների հաղորդակցութեան համար: Արդէն նորա վերայ լողում են 70աչափ առազաստանաւեր, որոնք ըստ մեծի մասին Ասորի գիւղի հայ բնակիչներին են պատկանում: Վանայ լիճում գտանվում են Լիճ, Կարայ, Ասորի և Աղլամարայ կղզիները, վերջինում կենում է Աղթամարայ հայոց կաթողիկոսը *):

Որքոյ կամ Կապուտան լիճ. այլապէս կոչվում է Թիլայ լիճ մէջը գտանուող Թիլ կղզու անունով: Այս լիճը մօտ 120 վերսա երկայնութիւն ունի և 40 վերսա լայնութիւն. ջրի մակերևոյթը ծովից մօտ 4,000 ոսնաչափ բարձր է. 48 ոսնաչափ խորութիւն ունի, այդ պատճառով և ամենափոքր հողմի ժամանակ խիստ ալեկոծվում է. ջուրը խիստ աղի է, չնայելով որ իւր մէջ ընդունում է բազմաթիւ բարեհամ գետեր, որոնցից նշանաւոր են Աջի, բղխում է Սաւալան գագաթից և թափվում է Արմիոյ մէջ արևելեան կողմից. Սաքի, սկսում է Սոհունց գագաթից և թափվում է լիճը արևելեան կողմից: Գայլապոյ

*) Օնանեան. տես «Փորձ» 1880 թ.

լիճ (Բալգ գետ), գտանվում է Մասիսից հարաւ արևմուտք, հարուստ է տեսակ տեսակ ձկներով, մօտ 7,500 ոսնաչափ բարձրութիւն ունի. Ծովից հիւսիս (Թափառաւան կամ Փռաւան) գտանվում է Հայաստանի հիւսիսային կողմը: Պայաչիխ (Չլդր գետ) Սեծ գետով (Չլդր-չայ) միանում է Ռահ գետի հետ: Գարուայ լիճ (Արփա գետ), այստեղից է բղխում Գարուոյ գետը. Ծովից (Գետ ձիք) գտանվում է Եփրատից արևելք Տօրոսից հարաւ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆԿԱՅԻՆ ԶՐԵՐԸ

Հայաստանը, որ մէկ հանքերով առատ հրաբխային լեռնակոյտ է ներկայացնում, հարուստ է և շատ տեսակ տեսակ հանքային ջրերով, որոնք մինչև այժմ դեռ լաւ չեն քննուած. բայց նոցա մէջ կան այնպիսի զօրութիւն ունեցող հանքային ջրեր, որոնց մէջ լուացուելով ամենածանր և երկարատև տկարութիւն ունեցողները միանգամայն աւողջանում են, ինչպէս օբինակ Կարնոյ մօտ գտանուած հանքային ջուրը, ուր լուացուելով ամենածանր կանացի հիւանդութիւններից կարելի է ազատուել:

Հանքային ջրերի ամենամեծ քանակութիւնը գտանվում է Կարնոյ շրջակայքում: Կարնից գէպի արևմուտք մինչև Գիւմրի շրջանէ քաղաքը 60աչափ ջրով հանքային աղբիւրներ կան: Ծծմբային, երկաթային և Բևաւային ջրերից աւելի նշանաւոր են Կար-

նոյ, Իլեջայի, Հասանդալայի, Աբասթուճանի, Բամբակու, Տիատինի հանքային ջրերը:

Ամանսի մօտ մէկ սարի մէկ կողմից աղի աղբիւր է բղտում, իսկ միւս կողմից այնպիսի հանքային աղբիւր, որ ձմեռը խիստ տաք է լինում, իսկ ամառը ցուրտ: Տիատինի մօտ մի ծծմբային ջրմուկ կայ, որ իւր միջի ծծումբով մի կամուրջ է գոյացրել Արածանուոյ վրայ 60 քայլ երկայնութեամբ 30 քայլ լայնութեամբ. Հասանդալայից դէպի Կարս կէս ճանապարհին մի ծծմբային աղբիւր կայ, որ նոյնպէս մեծ քանակութեամբ ծծումբ է արտադրում: Արաշի բաղադրութիւն ունեցող աղբիւրներից նշանաւոր են Որոտն գետի վրայ Տաթև գիւղի մօտինը, որ ամբողջ կրային կամուրջ է առաջացրել 20 սաժէն երկայնութեամբ և 12 սաժէն լայնութեամբ. այս կամուրջը կոչւում է սատանի կամուրջ: Յէմէնային աղբիւրներից նշանաւոր են Մեղրի գաւառում Ագարակ գիւղի մօտ գտանուած աղբիւրը, որ ազնիւ և ընտիր պղինձ է արտադրում: Տաք և ցուրտ հանքային ջրեր շատ կան այլ ևս Սեբաստիայի, Կարնի շրջակայքում, Նեմրովդ լեռան ստորոտում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕՂԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԼԻՄԱՆ: Հայաստանը ամբողջապէս գտանուելով ջերմ բարեխառն գոտիում, պէտք է ունենար և միատեսակ ջերմ բարեխառն կլիմայ, բայց նորա մակերևոյթը բազկացած լինելով խորը

ձորերից, բարձրաւանդակներից և հսկայածէ ձիւնապատ լեռներից ներկայացնում է բոլոր տեսակ կլիմաները սկսած ջերմից մինչև յաւիտենական սառնամանիքը: Այնպէս որ ճանապարհորդելով Հայաստանում ցածրադիր երկրից դէպի բարձրագիրը մէկ օրուայ մէջ մենք կարող ենք պատահել տարուայ 4 եղանակին:

Չէր՝ առատանձրեային գօտի: Չէրմ՝ կլիմային պատկանում են Հայաստանի ցածր դիրք ունեցող տեղերը՝ դաշտերը և հովիտները, որպիսիք են Կուր և Նրասխ գետերի հովիտները սկսած այն տեղից, ուր նոքա դաշտն են մտնում, Սև և Կասպից ծովեզրայ դաշտավայրները, Կիլիկիայի և Միջագետքի դաշտավայրները և առհասարակ այն բոլոր տեղերը, որոնց բարձրութիւնը ծովի մակերևոյթից 2,000 ոտնաչափից աւել չէ: Այս տարածութեան մէջ տարուայ միջին ջերմութիւնը հիւսիսում 16° է և հարաւում 20°, ամառը տեւում է խիստ երկար հարաւում աւելի քան հիւսիսում: Արեգակի կիզիչ ճառագայթները և ամառային ծանր օթքը անտանել են լինում բնակչաց համար, մանաւանդ Կիլիկիայում, ուր ջերմութեան հետ միանալով ճահճային գոլորշիք, բոլորովին ապականում են օդը, այնպէս որ այդ ժամանակ Կիլիկիայի դաշտավայրները դառնում են ջերմախտութեան կենտրոն և բնակիչները Քարային - Կիլիկիա փախչելով հագիւ են ազատուում: Աւելի սարսափելի է տեսարանը, երբ հիւսիսից փչում է կիզիչ քամին, որին չեն կարողանում մեղմացնել և ծովի խոնաւ օդային հոսանքները: Հայաստանի

բոլոր ցածրագիր տեղերում կէսօրուայ տաքութիւնը քառասուն աստիճանից անցնում է և այդ ժամանակն է, որ մի տեսակ անշարժութիւն է տիրում ամէն ուրեք: Բնակչաց յուսահատութիւնը մեծ կլինէր, եթէ տօթային ցերեկուան չհետեւէր գիշերուայ զովարար և քաղցրաշունչ օդը պայծառ երկնքով: Ամառուայ վերջը Հոկտեմբերի սկզբին ջերմութիւնը սկսում է փոքր առ փոքր նուազել: ամառուայ օդի անշարժութիւնը տեղի է տալիս փոթորիկներին և անձրևներին: Աշունքը իւր անձրևախառն փոթորիկներով խիստ կարճ է տևում: շուտով սկսում է հանդարտ ձմեռը. թափվում են երկնքից հեղեղներ, քիչ կպատահի որ մերձակայ լեռներից քամին ձիւնը բերի դէպի դաշտերը, զարմացնի տեղականներին: Ձմեռը տևում է մօտ 2 ամիս Գեկտեմբեր և Յունվար, միայն գիշերները գուցէ փոքր ինչ զգալի լինի ցրտութիւնը, ապա թէ ոչ ձմեռը շարունակ բարեխառն է և երկիրը ծածկուած մետաքսանման խոտով: Գարունը նոյնպէս կարճ է տևում ինչպէս աշունքը, բայց ոչ այնպէս փոթորկալի:

Բարէխոտան կամ ուսար ցորային գօտի: Առատ ցողի գօտուն պատկանում են այն բարձրաւանդակները և լեռները, որոնց բարձրութիւնը ծովի մակերևոյթից 2,000ից մինչև 10,000 ոտնաչափ է: Այս գօտիում առհասարակ ձմեռը խիստ աւելի երկար է տևում քան ամառը. մի քանի տեղ ամբողջ ութ ամիս է շարունակվում: Ամառը ուղիղ է ցերեկները տաք են լինում, բայց գիշերները դարձեալ ցրտում են: Արով-

հետև այս գօտիի վերաբերեալ բարձրաւանդակների և լեռների բարձրութիւնը տարբեր է, այդ պատճառով և նոյն իսկ կլիման տարբեր է նայելով բարձրութեան: Ասրնոյ բարձրաւանդակի վրայ ձիւնը Նոյեմբերից սկսում է դալ և տևում է մինչև Մայիսի վերջը, բայց էլի շատ ձորեր և փոսեր իւրեանց ծոցում ամբողջ ամառ թաղցնում են ձիւնը: Ձմեռը գետերից շատերը բոլորովին սառչում են. դարուփոսեր, ձորեր և ճանապարհներ սառուցով պատվում և սաժէնաչափ կամ աւելի ձիւնով ծածկվում: Յաճախ բարձրացող խիստ քամիները ժողովելով ձեան մեծ քանակութիւն լքցնում են անդունդները և ահագին ձիւնակոյտեր կազմում: Սարսափելի է այդ ժամանակ ճանապարհորդների և կարավանների վիճակը, որոնք շատ անգամ ձիւնի մէջ թաղվում կորչում են, պատահել է որ հազարով և աւելի զոհ են գնացել ձիւնախառն խիստ քամիներին սառելով և ձիւնի տակ մնալով: Այդ պատճառով սօփորութիւն է դառել, որ ճանապարհորդները իւրեանց ձեռքին կրում են երկայն ձողեր և յանկարծ ձիւնի մէջ ընկղմուելուց յետոյ նշան են թողնում ուրիշ ճանապարհորդներին, որ իւրեանց ազատեն, միևնոյն ժամանակ դոցանով օդ շնչելու անցք են բացանում: Ձմեռուայ ցրտերը այս գօտիում հասնում են մինչև—26 և—30⁰. երկար ձմեռուանից յետոյ գալիս է կարճաւե փոթորկալի անձրևային զարունը և ապա երեք ամիս տևողութեամբ ամառը. այդ ժամանակ դաշտերը ծրում ծաղկում են,

այգիները հասունանում. մի քանի տեղ ջերմութիւնը մինչև 26° և 30° աստիճանի է հասնում, այն ինչ միւս տեղերում ձիւնը ծածկում է երկիրը: Երաշտ ամառուանից յետոյ գալիս է կարճ և ձիւնախառն անձրևային աշունքը, որին դարձեալ հետևում է ձմեռը: Երևանեան նահանգը գտնուելով ցամաքի մէջ տեղ կլիմայի մեծ աստիճանութիւն է ներկայացնում: ձմեռը խիստ ցուրտ է, որպէս և Բարձր-Հայքում, իսկ ամառը խիստ շոգ մտ 30°:

Մշակույթի համար Ստանամուտայ գօտի: Այս գօտուն պատկանում են Հայաստանի այն տեղերը, որոնք 10,000 ոտնաչափից աւելի բարձրութիւն ունին, կան և այնպիսի լեռներ, որոնք միայն 13,000 ոտնաչափից վեր են մշտական ձիւնով ծածկուած: Գորա պատճառը ոչ թէ լեռների աշխարհագրական դիրքն է, այլ նոցա առանձնայատկութիւնը: Մի քանի հիւսիսային լեռներ 13,000 ոտնաչափից վեր են մշտական ձիւնով ծածկուած, այն ինչ նոցանից շատ հարաւ գտնուող լեռներ 10,000ից վեր միշտ ձիւնով են պատած: Օրինակ Մասիսի և Արագածի վրայ 13,000 ոտնաչափից վեր է մշտական ձեան սահմանը, Երուպայում նոյն աստիճանի տակ լեռները 8—9,000 ոտնաչափից վեր են ծածկուած, իսկ Հայաստանում Մասիսից շատ հարաւ Քիւրակնեան և Կորդուաց գագաթները 10,500 ոտնաչափից վեր միշտ ձիւնով ու սառուցով են պատած: Գլխաւոր պատճառները են քարի սևութիւնը, որի պատճառով աւելի ջերմութիւն է ընդունում, լեռանց կծու-

ձևութիւնը, որ ամէն կողմից հաւասար ջերմութիւն է ընդունում և ստորերկրեայ հրաբխային գօտութիւնը: Այս գօտիում տիրապետում են յաւիտենական սառնամանիքը, փոթորիկները և մրրիկները, որ դէպի վեր բարձրացնելով ձիւնը մթնացնում է օդը և կամ հաւաքելով դարուփոսերի մէջ անպունդներ լքցնում, երբեմն էլ ահագին ձիւնակոյտեր կազմելով գլորում են դէպի ցած դարատափերը և դաշտերը: Ճարուայ չորս եղանակը աննկատելի անցնում են. միայն ամառուայ ջերմ օրերին փոքր ինչ հալուելով ականավճիտ աղբիւրներ են կազմում:

Հայաստանի տեղանքը: Հայաստանում տիրապետող քամիները անկանոն են, բայց և այնպէս այստեղ երկու գլխաւոր օդային հոսանք կայ մէկը փչում է Կովկասեան լեռների կողմից և կոչվում է հիւսիսային, միւսը Հայաստանի հարաւ արևելեան կողմից և կոչվում է հարաւ արևելեան: Այդ երկու օդային հոսանքները Հայաստանում միմեանց պատահելով խիստ քամիներ են բարձրացնում, որոնք մեծ վտանգի մէջ են գցում Արկանայ նաւերը և երբեմն խորտակում են: հիւսիսային հոսանքը փչում է աւելի ձմեռը, հարաւ արևելեանը ամառը. բացի վերոյիշեալ երկու գլխաւոր օդային հոսանքներից նկատելի է և մէկ երրորդ հոսանք, որ փչում է գարնան ժամանակ արևմուտքից, ուստի և կոչվում է արևմտեան: Այս օդային հոսանքները կտրտելով Հայաստանը ծայրէ ի ծայր մեղմացնում

են կլիման ջերմութեան և խոնաւութեան այլեայլ աստիճանները խառնելով միմեանց հետ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕՒՆԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐԸ: Հայաստանում կրկնուած են մի քանի անգամ պատահական օդերեւոյթներ, որոնք կազմում են Հայաստանի օդի գեղեցկութիւնը: 'Ռոցա կարգումն են՝ սիւնաշէ, Բլրաշէ, շերտաշէ և այլ տեսակ հիւսիսափայլները, կարմիր չիւնը, մոխրախառն չիւնը, սև չիւնը, չիւնառոտ կարմիրը և այլն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՈՅՍԵՐԸ

ՊՏՂԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ: Հայաստանի արգաւանդ և բարեբեր հողը, առատ և քաղցր ջրերը, ջերմ օդը խիստ նպաստում են բուսական հարստութեան ձոխանալուն և փարթամանալուն: Եստ բոյսերի ծագման տեղը՝ հայրենիքը Հայաստանն է եղած և այդ տեղից է տարածուել ուրիշ երկիրներ. շատ բոյսեր էլ կան, որ Հայաստանում վայրի գրութեամբ առատօրէն աճում են, այն ինչ ուրիշ երկրներում ամենամեծ հոգացողութեամբ հաղիւ մշակվում են: Հին ժամանակ երկրի բարեբերութեան համաձայն էր և մշակութիւնը. անջուր տեղերն էլ արուեստական կերպով որոգելով մշակում էին, բայց հարապատ թագաւորներից զրկուելուց յետոյ շատ տեղ ամայացաւ, անապատ դարձաւ: Այն երկիրը, որ 30 միլիոն բնակիչ կերակրելուց յետոյ, ահագին

քանակութեամբ պաշարեղէն էր դուրս ուղարկում, այժմ յաճախ սովի է ենթարկվում շնորհիւ երկրի վատ կառավարութեան, տէրութիւնը ամենայն տեսակ հարկերով ծանրաբեռնում է երկրագործին, կառավարիչը ճնշում և կեղեքում է, շրջապատող վայրենի Քուրդ և Քուրք ազգութիւնները յափշտակում են դաշտային աշխատանսց պտուղը, երկրագործը չունի իւր սեփական հողը և մեծ մասամբ վարձով է վերցնում ահագին տոկոս վճարելով: Այս և նմանօրինակ պատճառներ արգելում են երկրի լաւ մշակութեան. Ռուսա-Հայաստանը փոքր ինչ քացառութիւն է կազմում վերոյիշեալից: Ինչպէս բազմատեսակ է Հայաստանի մակերեւոյթը և կլիման, այնպէս էլ բազմատեսակ է նորա բուսական հարստութիւնը, սկսած ջերմ բարեխառն դօտուց մինչև բևեռային դօտու բոյսերը ունի, որոնք սկսած դաշտերից և հովիտներից բարձրանում են մինչև լեռանց գագաթները: Հայաստանի բոյսերը դաշտերի և լեռների վրայ աւելի բարձր են տարածվում, քան նոյն աստիճանի տակ Եւրոպայում: օրինակ այգու բոյսերը, որ Եւրոպայում հաղիւ մինչև 5,500 ոտնաչափ են բարձրանում, Հայաստանում նոյն աստիճանի տակ Արարատեան դաշտում տարածվում է 4,500 ոտնաչափից վեր: Այն վայրի ծառերը, որոնք Եւրոպայում հաղիւ 5,500 ոտնաչափ են բարձրանում, Հայաստանում Մասիսի և Սուկաւի վրայ 8,000 ոտնաչափ բարձրութեան են հասնում:

Հայաստանը հարուստ է բազմատեսակ պտղա-

տու ծառերով, խեժերով, հացաբոյսերով, բանջարեղէններով, ծաղիկներով և անտառային ծառերով:

ՊՏԳԱՏՈՒ ԾԱՌԵՐ ԵՒ ԹՈՒՓԵՐ. Հայաստանի պտղատու ծառերից յայտնի են աւելի չիւնէն, ջերմ կլիմայի բոյսերիցն է, վայրենի դրութեամբ ծածկում է Կիլիկիայի լեռները: Շագանակ գտանվում է Գուգարաց, Մոկաց և Խաղտեաց անտառներում, նոյնպէս և Զաք գետի հովիտում: Նոսն գտանվում է Երասխի, Կուրի և Տիգրիսի հովիտներում: Կիլիկիայում ահագին նուան անտառներ կան. ամենաընտիրն է Վանայ նուռը, բայց Պարսկա-Հայաստանում դորանից գինի են շինում: Նշնի և լնի գտանվում է Երասխի աջ կողմը Կարմիր գետից մինչև Սև ջուրը, նոյնպէս Սիւնեաց և Բիւրակնեան անտառներում: Միրանի. սորա հայրենիքը Հայաստանն է. ընտիր տեսակը գտնվում է Կաղզուանից մինչև Սեղրէ գետը, նոյնպէս Վանայ և Խարբերդի կողմերը:

Վերսն և նարինջ մշակվում է Տրապիզոնի և Կիլիկիայի գաշտավայրներում: Արմա և Թորինջ գտանվում է Կիլիկիայում: Բաճաճ, Հայաստանի բամբակը Ամերիկայի բամբակից լաւն է, միայն մաքուր չեն հանում, ուստի հարկադրուած են անմշակ օտար երկիրներ տանել: Գոված է Երևանու, Մուշի, Խարբերդի, Սմիրնիայի և Կիլիկիայի բամբակը: Խաղող լաւ խաղողը գտանվում է Արագածի հարաւային ստորոտներում և Ուտիքում, իսկ ամենաընտիր գինի պատրաստում են Վանայ, Սալմաստի և Խարբերդի կողմերը: Խարբերդի գինին իւր գերազանց համով,

արամատով և թնդութեամբ կարող է մրցել Խերէսի և Մադէյրի հետ: Կիւսան. իսկական կինամոնը ստանում են դոցա երեք ամեայ մատաղ ուտերի կեղեւներից: Կլաս. սորա հայրենիքը Հայաստանն է և այստեղից են տարած առաջին անգամ Եւրոպա *): Գոված է ձորոխի և Արաքսի հովիտի կեռասը: Խնչոր. սորա լաւ տեսակը գտանվում է Երասխի և նորա վտակ Կարմիր գետի հովիտում, իսկ ամէնից ընտիրն է Վանայ արքայախնձորը, որի կորիզները մէջը ազլաա շարժվում են: Բացի վերոյիշեալներից այլ և շատ ուրիշ պտղատու ծառեր լքցնում են Հայաստանի անտառները և մացառները. ԽժժԵՐ: Հայաստանի խեժերից յայտնի են Քարսիոնն. մի տեսակ խեժէ, որ ստացվում է համանուն ծառից. դոյնով կարմիր է, կարծրութեամբ և յատկութեամբ նման է սովորական խունկերին. Սարսա, դորա խեժը լաւ հոտ ունի, Կիլիկիայում Ամանոսի վրայ անտառներ է կազմում: Կալանիոն, նոյնպէս անուշահոտ խեժէ, որի անտառները լեռների վրայ ցրուած են մանաւանդ Կիլիկիայում: Գողգէ. մեղրահամ քաղցր խեժէ, որ երևում է մի քանի բոյսերի տերեւների վրայ, առաւելագէս կաղնի ծառի, մատուտակ խոտի և դազ կոչուած թփի. Գազպէն առաւելագէս երևում է Յունիս և Յուլիս ամիսների մէջ Կարինից սկսած մինչև Սասունի կողմերը. Գազպէն վերոյիշեալ բոյսերի տերեւների հիւթն է, որ

* Կլեօդէն. Փեղեք. աշխարհագր.

գործը շինում է գիշերներով և գիպելով սասցնող տերևներին գոյացնում է քաղցր ցողանման հատիկներ: Այդ կերակուրը մէկ լաւ գեղ է համարվում թօքախաի: Բայց Գազպէից, ինչպէս և մեղրից շատ ուրիշ տեսակ տեսակ քաղցրահամ ուտելիքներ են շինում:

ՀԱՅԱՒՈՅՍԵՐ. Հացաբոյսերի այլ և այլ տեսակները ինչպէս են՝ յորէն, Էրէնց, Գաբի, հաճար, Կորէն, Էֆեդրոյորէն և այլն ամենամեծ առատութեամբ մշակվում են Հայաստանում և լաւ վարձատրում են աշխատանքը մէկին 60—մինչև 100 տալով: Յորենի երկու տեսակը կայ Հայաստանում Կարճրոհար և սպիտակահար. Կարճահար աւելի տոկուն է և մշակվում է Շիրակայ, Բագրևանդայ և Տարօնայ դաշտերում: Սպիտակահարը մշակվում է Այրարատում: Գաբի Արաքսի և Կուր գետի հովիտներում աճում է վայրենի գրութեամբ ինքնաբոյս: Բրէնց ամենալաւ տեսակը գտանվում է Շարուրայ, Խարբերդու և Մարանդայ դաշտերում: Հայաստանի բրնձի առուտուրը հասնում է մինչև Հաշտարխան, Նիժնի-Նովգորոգ. Կորէն և հաճար նոյնպէս ինքնաբոյս աճում է մանաւանդ Արածանու հովտում: Կոճիլ, վաշ, Կոնէի նոյնպէս լաւ մշակվում են Այրարատում, Վանայ կողմերը և այլն:

ԲԱՆՁԱՐԵՂԷՆՆԵՐ ԵՒ ԱՐՄԱՏԻՔ. Հողի խիստ ուժեղ յատկութիւնից երկրի բանջարեղէններն էլ աւելի զօրաւոր և համով են, մինչև անգամ շատերը իբրև դիզորայք են գործ ածվում: Ոչ միայն

մարդոց աշխատանքով, այլ և ինքնաբոյս աճում են շատ բանջարեղէններ: Միտիտի ընտիր տեսակը գտանվում է Սեբաստիայի, Բաղէշի և Մուշի կողմերը, որ Սամսոն տեսակից ոչնչով պակաս է: Դոմեա, որի ընտիր տեսակը գտանվում է Նրևանայ կողմերում: Տիգրանակերտը յայտնի է իւր խիստ մեծ չմերուխներով և ուխով, ասում են, որ եթէ 10 ամեայ երեխան նստի ձմերուկի վրայ՝ ոտները գետնին չեն հասնի: Սեխի ամենաընտիր տեսակը Որմիոյ կողմերում է գտանվում: Սեբաստիան յայտնի է իւր պարարտ և հիւթալի ճակնաբեղով, որից շաքար են պատրաստում: Կոհար, սորա արմատը մարդու գլխի ձև ունի, այդ պատճառով և Տարտիերոյ էլ է կոչվում: խիստ թրմրեցնող յատկութիւն ունի. գործ է դրվում բժշկականութեան մէջ:

ՆԵՐԿԱՏՈՒ ԲՈՅՍԵՐ. Տարն. սորանից ստանում են կարմիր ներկ, գտանվում է Կուր գետի հովիտում: Ծախ, սորանից նոյնպէս կարմիր ներկ են ստանում: Գեդար, առաւելապէս գտանվում է Նվրատի և Նրասխի հովիտում, սորանից ստանում են սևաներկ: Ամենաընտիրն է Բաղէշի զխտորը, որ Կ. Պօլսոյ վաճառանոցում առաջին տեղն է բռնում:

ՄԱՂԻԿՆԵՐ: Համաձայն երկրի մակերևոյթի կազմութեան ծաղիկներն էլ բաժանվում են, հովտային, լեռնաստորոտային և լեռնադադաթային կամ ալպեան տեսակների. իւրաքանչիւր տեսակից էլ խիստ շատ կան և գեղեցիկ են. գեղեցկութիւնը ոչ թէ կայանում է բազմատեսակութեան և գոյների մէջ,

այլ նոցա փարթաճութեան, գոյնի կամ նարօտի պայծառութեան և բժշկական գործադրութեան մէջ. Բրտնի, Բանուշախի, շաշախի, Սիխախի, Նարիխի, Նանու-Քարի, Նարուսի, աղբերածաղիկի, լուածաղիկի և օշաշի շատ տեսակները ծածկում են Հայաստանի դաշտերը և հովիտները: Առածաղկը և օշոշը չորացրած իբրև լուխ զեղ մեծ քանակութեամբ տա՛նում են Եւրոպայ, մինչև անգամ Ամերիկայ: ԱՆՏԱՌՆԵՐ: Հայաստանը իւր օդի խստութեան պատճառով չունի մեծամեծ անտառներ, եղած ներն էլ վատ հողացողութիւնից արդէն սպառուելու վրայ են: Անտառներից նշանաւոր են Գրգորայ անտառը, որ բռնում է Աղստեղից սկսած մինչև Խրամ գետի հովիտը. Վանանայ (Սողանլու) անտառը, առատ է մայրի ծառերով: այստեղ 1828-ին 12 սաժէն փայտը արժէր 2 ուրբի 50 կոպէկ: Բիբուխնան անտառ, հարուստ է ընկուզենիններով, որի կոճղը ամենայն տարի մեծ քանակութեամբ Եւրոպայ է տարվում: Խոտի անտառ բռնում է Խնուս գետի հովիտը. հարուստ է տօսախով, որից ընտիր կարասիք են շինում: Ծոռուշան անտառ, հարուստ է ընկուզեններով և կաղամխով: Ընդուշարի անտառ, բռնում է Վանայ լճի հարաւային կողմը, Աղբաշո անտառ, հարուստ է ընկուզենիններով: Բաղէշո անտառ, հարուստ է բազմատեսակ ծառերով, Սիւնեայ անտառ, բռնում է Գարույ լեռները և Բարկուշատի հովիտը. Խաղուշայ անտառ, ծածկում է Պարխաւրեան և Մոսկիքեան սարերը: Անտառ կազմող ծա

ռերը գլխաւորապէս են հետեւեալները՝ Կաշաճան, որի երկու տեսակը կայ, Բարսի (ղովախ) և Սօսի (չինար). Կաշնի, արաշաշաշնի, պոպի (ղարաղաջ) շատ ամուր փայտ ունի. քի մշտագալար ծառ է, իւղային անուշահոտ, խիտ կարծր և անփոյտ փայտ ունի. շաճի (չամաղաջ) գլխ տեսակիցն է. փեճի, անուշահոտ խեժոտ ծառ է. Կաշնի, մշտականաչ և անուշահոտ է: Նաճի ընտիր նաւաշինութեան համար փայտ ունի: Ծոռուշո, (չխշատ) մշտականաչ է: Սորա փայտը ամուր է, կարծր, ծանր և դեղնագոյն. գործ է դրվում նուրբ քանդակագործութեանց համար: Մարտ պտուղներից թունդ խմիչք են շինում *):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆԴՐԱՆԻՆԵՐԸ

Հայաստանը իւր բազմատեսակ կլիմայի և ճոխ բուսականութեան համաձայն ունի և կենդանիներ, բայց և այնպէս Հոյը երբէք չէ բաւականացած եղածով, այլ ամենահին ժամանակից սկսած միշտ աշխատած է աղնուացնել և բազմացնել օգտաւէտ կենդանիների տեսակները:

ԱՆՏԱՆԻ ԿԵՆԴՐԱՆԻՆԵՐ. Հայաստանի ընտանի կենդանիներից ամէնից օգտակարը և ընտիրը զն է: Գոլած է մանաւանդ նշոյճ կոչուածը, որ յայտնի է

*) Հայաս. բոստերի մասին տես, Ալեշ. քաղ. աշխ. Ինճ. հնախօս. Կէօղէն. Քիղ. աշխ. Վազնէր ձան. Հայաստան, և ալին:

իւր ոյժով և գեղեցկութիւնով. հին ժամանակ դուրան բանեցնում էին միայն թագաւորները և իշխանները. 20,000 էլ իբրև հարկ վճարում էին Պարսից թագաւորին. նժոյգի մէկ տեսակը այժմ կայ Խնուսի կողմերում և կոչվում է քէհլան. խիստ գոված է և Արարբաղի կամ Արցախի ձիաները, որոնք իւրեանց մի քանի յատկութիւններով Փուրքեստանի և Արարիայի ձիաներից գերազանց են: Զորի. Հայաստանի խոշոր և ուժեղ ջորիները գտանվում են Սպերի կողմերը ձորոխի հովիտում և Արմիոյ շրջակայքում: Գոված են և Հայաստանի ահագին գոգշեշէրը, մանաւանդ Խնուսիներ և Արարբաղիներ, ուր աշխատում են դոցա տեսակը ազնուացնել նախ կուռացնելով և ապա յաղթողի տեսակը բազմացնելով: Նշանաւոր են նոյնպէս հոգշերը և ուրբոնները մանաւանդ Բիւրակնեան լեւների ստորոտներում և Արածանու վերին հովիտում: Իսկ ամէնից ընտիր տեսակը գտանվում է Վանայ կողմերը. այստեղի ոչխարները այնքան չաղ և ահագին գմակ ունին, որ շատ դժուարութեամբ են կարողանում հետևից ձգել, ուստի հանձարեղ հայ գիւղացին կապում է ոչխարի մէջքից երկու անիւների վրայ գրուած փայտէ սայլակը նորա վրայ դնելով այն ահագին գմակը հեշտացնում է այդպիսով կենդանու մանգալը արտաներում: Հայաստանը իւր ոչխարներով կերակրում է ամբողջ Փոքր-Ասիան, Նգրիպտոսը և Կովկասը, միայն Կարինից տարեկան 25,000 ոչխար է դուրս գնում Փոքր-Ասիա. իսկ Գանձակայ նահանգը (Սիւնիք)

մօտ 900,000 ոչխար է արածացնում: Այժի ազնիւ տեսակը գտանվում է Բաղէշի և Վանայ կողմերը, ուր նոքա փուլի է կոչվում. փուլիկը Հայաստանի միրինոսն է, որ իւր սպիտակ և ազնիւ մազով պահաս չէ իսպանական միրինոսից: Խոյ, որի պահելը Հայոց յատուկ պարապմունքներից մէկն է, ամենայն տարի հարիւր հազարներով դուրս են տանում օտար երկիրներ վաճառելու. Գոված է և Վանայ հարան երկար և փափուկ մազով ծածկուած. սորա մորթուց շատ լաւ օձիք են շինում:

Վ ԱՅՐԵՆԻ ԿԵՆՊԱՆԻՆԵՐ: Բացի վերոյիշեալներից և ուրիշ շատ տեսակ վայրենի կենդանիներ մեծամեծ երամներով շրջում են Հայաստանի տափաստաններում և անտառներում: Այժի օձերի և յեւեղի երամները շրջում են Պարսկա-Հայաստանի ծաղկազարդ տափաստաններում, Կիլիկիայի դաշտերում և լեռներում, Կիւնդերի երամները շամբերում, Էջնիկները երամը անտառներում, ոչխարի վայրենի տեսակը Հայաստանի շատ տեղերում, և այլն: Մեղաների խումբը տարածուած է ամէն ուրեք, աւելի Սիւնեաց անտառում, ուր փեթակներից մեղըը հալուելով Արտան գետն է թափվում:

Վ ԱՅՐԵՆԻ ԳԱՋԱՆՆԵՐ: Հին ժամանակ աւելի շատ տեսակ վայրենի գաղաններ են յիշվում, քան թէ այժմ. նոցանից մի քանիսը այժմ անյայտացած են. վայրենի գաղաններից աւելի յայտնի են աւիւծ և չոփր, երկուսն էլ գտանվում են Հայաստանի ջերմ կլիմայ ունեցող տեղերում: Երկու, աւելի գտանվում է

երգնկայի եւ Կարայի սորի, մէջ Հարէշ կոչուած լե-
րան անտառներում: Հայաստանի անտառները լիքն են
Հնագայերով, Գայերով, Կարջերով, բորենիներով,
աղուէններով եւ այլն: Եւստիս զոյս զոյս զոյս
ԹՈՒՉՈՒՆՆԵՐ: Հայաստանում շատ կան եւ տե-
սակ տեսակ թռչուններ, այսպէս մի ճանապարհորդ
Կարնոյ շամբուս տեսած է հարիւր հոգանասուն
տեսակ թռչուններ: Եւ այդտեղ թռչունները այնքան
շատ են եւ աներկիւղ Յորժ համարձակ մտննում են
մարդկանց առանց երկիւղ կրելու: Քնցի Կարնոյ
շամբից եւ ուրիշ շատ շամբերում, անտառներում
լիքն են հնգար տեսակ թռչուններ, որոնցից նշա-
նաւոր են արծիւ, սնկ, շամբ, յին, սարեւիչ, Կարնիչ,
Քողիւն, զնկոյ, արագից, հոտնի, հարսոյ, արծու եւ այլն:
ՉՐԱՅԻՆ ԿԵՆՐԱՆԻՆԵՐ: Հայաստանի գետերը եւ
լճերը հարուստ են տեսակ տեսակ ջրային կենդա-
նիներով, ամէնից հարուստ է ձկներով, որոնցից նշա-
նաւոր է Արածանոյ ձկնկորն ձուկը, աստեի, իշխան,
գեշարտանի, ինչիւն, Բոխտի, հարմրախոյս, Բեշտո,
հարչոյ եւ այլն: Չիշտո, որի մարթը մուշտակի հա-
մար քաննցնվում է, գոլած է Աւղոկիայի ջրչունը-
կրոյ, որի մաշկը նոյնպէս պէտքակնն է (*):

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՔԵՐԸ

Վերջին ժամանակուայ երկրաբանական հե-
տազոյցը Գաղաս, կենդ. մանին տկո. Ալիշ. Ինձ. Վար-
ձեր. Յոհ. թոլ. Գր. Արման. Արարս. եւ այլն:

տազոտու թիւեր պարզ ցոյց է տալիս, որ Հայաստանի
հողը իւր մէջ թագոնցած իւրի ահապին քանակու-
թեամբ հանքային հարստութիւն, որ լաւ մշակուե-
լով կարող էր երկրին մեծ հարստութիւն տալ: Այդ
հանքերից շատերը նախնի ժամանակները մշակ-
վում էին, իսկ այժմ համարեալ թե բոլորովին բարձի
թող են արծուած: Եղած հանքերից այժմ անելի
նշանաւոր են աղի հանքերը, որոնց քանակութիւնը
այնքան մեծ է, որ Հայաստանի մի քանի գնաւու-
ներ արծու անուշով կոչվում են Մանանաղի, Դա-
րանաղի, Աղիովիս եւ այլն. այժմ արդհանքով շատ
հարուստ են Կաղզուանի, Աւամի, Թերջանի, Կող-
պի, Նախիջւանայ եւ Մուշի կողմերը: Եթէ բոլոր
Եւրոպայի եւ Ասիայի շղերը պառուեն, Մուշը իւր
արդհանքով նոցա կարող է բաւականութիւն տալ:
Ենուսից իգէպի հարաւ արեւելք մի տեսակ նախ-
հանք կայ, որ բոլորովին պայծառ հարկը գոյն ունի
եւ իւր անոյշ համով սպիտակ անոյց էլ գերազանց է.
բացի Վերոյի շեաներից, բանգմաթիւ այնջուր, աղ-
բիւրները եւ լճակները ցոյց են տալիս, որ երկրի տակ
գեո շատ թագնուած արդհանքեր կան, որ մեզ
յայտնի չեն: Երկու առաւոր թեամբ գտանվում է
Մոսկիքեան սարերում, Սպիրու կողմը եւ Վրահայոց
լեռներում, բայց ամէնից լաւ մշակվում է Զեյթունի
կողմերը, որ տեղական Հայերը գէնքեր են շինում:
Պէնց գտանվում է Վրահայոց, Մոսկիքեան, Պար-
խարեան եւ Ալպարու (Վրահայոց) սարերում, մեծ
քանակութեամբ գտանվում է Եւստիս Թիւնի, Ակնի,

Սերաստիայի ու Բալուայ կողմերը: Բալուայ սրնձա-
 հանքից տարեկան 200,000 փութ պղինձ է փոստ-
 վում: Սորա մտով անցնող գետերի եզերքները
 մինչ յիսուն վերստ հեռանդրութեամբ պղնձային
 ժանգով են պատած: Արծաթի հարուստ բայց ան-
 մշակ հանքերը գտանվում են Կապան կոչուած տե-
 դում և Արապկերի մօտերքը: Բայց ամէնից հարուստ
 և մշակուող արծաթահանքն է Գիւմիշխանէինը:
 Արծաթահանք գտանվում է և Գանձակայ կողմե-
 րում, նոյնպէս և Կիլիկիայում Ձէյթունի մօտերքը:
 Բայց անմշակ են Ուլի ոսկու հանքերից նշանա-
 ւոր են Մոսկիքեան լեռներում Սպելի հանքը և
 Տորոսեան լեռներում Արղանայի ոսկու հանքերը:
 Մաֆնիի հանքերը առաւելապէս գտանվում են Տէ-
 րէնտէ քաղաքի մօտերքը Փոքր Հայաստանում: Մը-
 ծափք նշանաւոր է Հասան-Ղալայի, Կաղզուանի
 Տժմբահանքը: Արագածը նոյնպէս հարուստ է ծը-
 ծումբով, որի վրայ Քուրդերը հրացան արձակելով
 կտորտում են և տանում ծախում ձորոխի աջ կող-
 մում, Մոսկիքեան սարերում, Նարիմանի մօտերքը
 զեննի տակ ընդարձակ տարածութեամբ թաղուած
 են արծաթի հանքերը: Բայց քարածուխով հա-
 րուստ են և Կամախի, Ձէյթունի, Բալուայ և Գան-
 ձակայ կողմերը: Զանգի առատ հանքերը Հայաստանի
 շատ տեղերում կան, բայց ամէնից հարուստն է
 Բիթլիսինը, որից տեղական բնակիչները, ներկ են
 շինում: Եւաթ սորա ընտիր տեսակը շատ առատորէն
 գտանվում է Բագուայ կողմերում, ուր և լաւ մշակ-

վում է. նաւթի հանքեր կան այլ ևս Հասան-Ղա-
 լայի, Վանի և Գանձակայ կողմերը, ուր լաւ չեն
 մշակում: Մարմար. Հայաստանում մարմարի երեք տի-
 սակը կայ, սև, սպիտակ և կարմիր: Սպիտակ և
 կարմիր մարմարով հարուստ է Սերաստիայից հիւ-
 սիս Պարխարի շղթան. իւրեանց մաքրութեամբ գո-
 ված են և Այնթափի մօտերքում գտանուած մար-
 մարի հանքերը: Կաղզուանի մօտերքում ևս կայ մի
 տեսակ մարմարի՝ միւս պէս հանք, որ նախ հանելիս
 խիստ փափուկ է և կարելի է մինչև անգամ դանա-
 կով կտրել, իսկ յետոյ օդի ազդեցութիւնից խիստ
 ամրանում է և ստացվում է զանազան գոյների մար-
 մար: Նշանաւոր է և Մարանդի կողմերը գտանուած
 մարմարի հանքերը: Պաշիշ (շիբ), գտանվում է Գան-
 ձակի մօտերքը Նիպահանք կոչուած գետի լեռնե-
 րում: Պորֆիր. Մասիսը ամբողջապէս պորփիրային
 կազմութիւն ունի: Արճիճ գտանվում է Տորոսեան
 լեռներում առաւելապէս Թարբերդի կողմերը: Սաթ-
 սորա երեք տեսակը կայ, սպիտակ, գեղնագոյն և
 սև. գոված է Օլթիի սաթը: Բլուր սորա լաւ տե-
 սակը գտանվում է Վանայ կողմերը և Մոկաց ու
 Աղբակու կողմերը: Հայաստանում կան և շատ ու-
 ըիշ տեսակ ազնիւ հանքեր, ինչպէս Էնֆատար, Թե-
 Լեռան, շափնշ, գնդախ, տիւր և այլն: Հայաստա-
 նում կան և այնպիսի տեղեր, որոնք ճարտարապե-
 տութեանց համար կարող են խիստ խոշոր քարեր
 տալ. պատմութիւնից կարող ենք յիշել և Շամիրա-
 մայ կտրել տուած քարը, որ մօտ 130 դանաչափ

երկայնութիւն և 35 ունայնութիւն զայնութիւն զհետեւ
մէ Բազմատակէ և Լայնատանի հողիակազմու
թիւնըն շատ տեղն միտնան և հրաբխային կազմու
թիւնըն շատ տեղն զայնիւրակ շատ տեղ էլ նորա
խաղն են միմեանց և հետ և այլ տեղն իրարման զմեզ
այ իստեմայցան բնակից մեկեր զգտուցան

**ԵՐԿՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ և ԱԶԳԵ
ՅՈՒԹԻՒՆԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՒ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՎՐԱՅ**

Երկրի տեղեւորութիւն և ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ
Հայաստան ասելով մենք հասկանում ենք այն երկիրը,
որ հին ժամանակ տարածվում էր հայկական քաղաքա-
կան իշխանութիւնը։ Իսկ երկրաբանական Հայաստան
իւր յատկութիւններով մի միութիւն կազմող, որը
ասհմաններով երկիր չկայ։ Այն երկիրը, որ մենք կո-
չում ենք Հայաստան, երկրի ներքին և արտաքին
կազմութեան նայելով բնականապէս բաժանուած է
միմեանցից միանգամայն տարբեր շատ մանր և մեծ
մասերի։ Ներքին կազմութիւն ասելով հասկանում
ենք Հայաստան երկիր կազմող պղատոնական, պոսի-
զոնական և հեփեստոն կազմութեանց ծախրը և
նոցա քաղաքութիւնները և այլն։ Արտաքին կազ-
մութիւն ասելով հասկանում ենք Հայաստանի մակե-
րեղջթ կազմող այլևայլ հողերը, լեռնաշղթաները,
զմբագ գոտւոլ ասիլ մի բոլորից զմեզ

Հայաստան հանք մասին տես ՅՅՈՒՆ. թՅՈՒՅ. ԿՐԻ.
Արիստ. Արիստի և այլն։

բարձրաւանդակները, հովիտները, ձորերը, դաշտերը,
տարածուցայնները և այլն։ Երկրի մակերևութիւնը
տեղը և այլն զբաղակցանց լրացման թիւնը երկրի
ներքին և արտաքին կազմութեան մեծ բազմատեսա-
կութիւն է։ Դիցուեմք ժողովրդական և քաղաքական
կեանքի բոլոր պայմաններով, մտապնդի ընդունակութե-
ան, կիրճական և բարցրական ուղղութեան, հողա-
կան զարգացման, պարտապահութեան, սովորութիւն-
ների, բարբառների ցեղերի, ժողովրդեան թուրի կա-
ռավարութեան, եղանակի, քաղաքների աստղման և
այլն։ Պարզեք օրինակով և թէ մի ազգ իւր միանունակ
յատկութիւններով և սովորութիւններով բնակեց-
նենք մի այնպիսի երկրում որ բաժանուած է լեռ-
ներիով, միմեանցից բոլորովին տարբեր մասերի մի
քանի ժամանակից յետոյ իւրաքանչիւր բաժնի բնա-
կիւր կունենայ իւր առանձին յատկութիւնները, սո-
վորութիւնները, պարտապահութեան և այլն։ Երկրի
անգամ մեկ մասի բնակիչները աւելի շատ բազմա-
ցած կլինին քան միւս մասերը և նոցա հակառակը թէ
մի քանի ցեղերս բոլորովին տարբեր յատկութիւն-
ներով, սովորութիւններով կեանքի եղանակով և այլն
բնակեցնենք միասին մեկ տեղ, նորա կտիւ ջրի հա-
ւասարակշռութեան պէս միմեանց վերայ կազդեն
և ապա ամենք էլ կենթարկուեն տեղական բնու-
թեան բոլորեցութեան։ Բուցե՛ք անգրային մի քանի
գարերով արմատացած սովորութիւններ կրկար յա-
մարութեանը պայտերսզմեն, իրայն դարձեալ կրկու-
թիւնը կյաղթիւ

ԵՐԿՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ԱԶԴԵՅՈՒԹԻՒՆԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՎՐԱՅ

ԵՐԿՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ԱԶԴԵՅՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՐԱԳՍՄՈՒՆՔԻ ՎՐԱՅ: Որքան բազմակողմանի լինի երկրի հարստութիւնը, այնքան և բազմակողմանի կլինի նորա պարապմունքը, որքան զիւրամտաչելի լինի նա, այնքան և պարապմունքները շատ առաջ կերթան և կծաղկեն: Հայաստանի ներքին առատ հանքային հարստութիւնները կամ արտաքին կազմութեանց խիտ անտառները, հարուստ արօտները, ընտիր վարեւահողերը, ձկնառատ ջրերը և այլն զէպի իւրեանց գրաւելով բնակիչների ուշադրութիւնը՝ ստիպում են նոցա մշակել իւրեանց հարստութիւնը և այդպիսով իւր սեփական հարստութեան համաձայն երկիրը ստեղծում է ժողովրդեան համար պարապմունք: Ուրեմն պարսպանաբնակ զէջ շէկապար երկիրն է՝ Բնու-Ախուր և ոչ Տարսը: Այսպէս Նիրակայ արգաւանդահող դաշտերը ստեղծեցին հոռահաւոր շերակացի երկրագործին, իրրե նախատիպար իւր մասնագիտութեան մէջ հմուտ և միանգամայն վարժուած: Արցախի և Կիլիկիայի խիտ անտառները քաջ որսկաններ և ճարպիկ զինուորներ ստեղծեցին, որովհետև անտառային երկիրը անմշակ լինելով ի վաղուց ընտելացրել է կենդանիներ և վայրենի զազաններ որսալուն: Զէյթունի առատ երկաթահանքը և լեռնային բնութիւնը մեծազգացործութիւնը առաջացրին: Հայաստանի բազմատե-

սակ հարուստ քարահանքերը, տեսակ տեսակ հողերը և մետաղները ամբողջ Ասիայում հայրական ճարտարապետութիւնը ծնացրին, որի մնացորդները իւրեանց քանդակագործութեամբ, նկարներով ամէնքին զարմանք կարող են պատճառել: Վանայ և Սեանայ լճերը իւրեանց բազմատեսակ համեղ ձկներով ձկնորսութեան լայն ասպարէզը բացին ամբողջ շրջակայ բնակչաց համար: Յողապատ, ծաղկազարդ և պերճախոտ հարուստ արօտները անասնապահութեան հետ միասին կենդանեաց ցեղը ազնուացրին և այլն:

ԵՐԿՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ԱԶԴԵՅՈՒԹԻՒՆԸ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ: Երկրի կազմութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի վաճառականութեան ծագման և նորա տեսակի վրայ: Երկրի բազմատեսակ կենդանական, բուսական և հանքային հարստութիւնները տեղականներին առատ վարձատրելուց յետոյ, մեծ պաշար էր թողնում և դուրս տանելու համար, ուստի Հայաստանում նախ ծագեցաւ աւելի պարզ ցամաքային վաճառականութիւնը, բայց դժուար անցանելի լեռները, բարձր կիրճերը, խորը ձորերը չթող տուին նորան ծաղկելու Հայաստանի հողում: Գորա փոխարէն շրջակայ ծովերը, ներքին նաւագնաց գետերը աւելի զիւրին և ընդարձակ ճանապարհ բանալով ծաղկեցրին ծովային վաճառականութիւնը: Հայաստանի լեռնային զիրքի, ուրեմն և վատ հաղորդակցութեան պատճառով ներքին վաճառականութիւնը շատ ընկած է այժմ:

ԵՐԿՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ԱԶԴԵՅՈՒԹԻՒՆԸ ԲՆԱՌՈՒՆՔԻ ՎՐԱՅ:

նոցա միանգամայն տարբեր բարբառ(ի մէջ *): Հին ժամանակ ամենագլխաւոր բարբառների թիւը (7 էր **)

Իսկ այժմ աւելի շատացել է: ԵՐԿՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ԿՐՕՆԻ ՎՐԱՅ: Երկրի ազդեցութիւնը կրօնի վրայ ամէնից աւելի զգալի է ազգութեան մտաւոր զարգացման ստոր աստիճանի վրայ գտանուելու ժամանակ: Բայց նա չէ անյայտանում և ազգութեան բարձր զարգացման ժամանակ: Իհստ բարձր հսկայական լեռները, դժուար անցանելի լայն գետերը, անհասանելի խորը ծործորները և անդունդները սկզբնական շրջանում սարսափեցնում ճշնում և ընկճում են մարդոյ միաքը և հոգին և վառում երեւակայութիւնը. արտաքին բնութիւնը նորա: մտքին անհասանելի և զօրութիւնը անդիմադրելի ու անխուսափելի լինելով՝ նա ակամայ զգում է իւր ոչնչութիւնը և սկսում է շրջապատող բնութիւնը պաշտել, ինչպէս և եղաւ Հայաստանում երկար ժամանակ ***): Եթէ չէին եղել Հայաստանի հսկայատես լեռները, յորդահոս գետերը, մութ քարանձաւները, թանձր և խիտ անտառները, նոքա չէին պաշտուի հայրերից, ինչպէս մի քանի դար պաշտուեցան (Մանի, Գրգուն, Մասիս և այլ սարերը, Արմաւիրի անտառը, Արաքս գետը և այլն): Այն երկրները, ուր բնութեան բոլոր գեղեցկութիւնը կայանում է երկնային լուսաւորների մէջ, ամէնից

*) Արևան քաղաքական աշխ. **) Ինձիճեան ***) Бокль Исторія цивилизаціи. 80.

առաջ ծագում է արեւապաշտութիւնը. ինչպէս և եղաւ Հայաստանում Մոքաց աշխարհում: Տեղական հանքերը և մետաղներն էլ ներգործում են կրօնի վրայ: Եթէ Հայոց աշխարհի փառք, պատիւ, կեցուցիչ, մայր, ինամող և ամէնից աւելի տարածուած, ժողովրդականութիւն ստացած ոսկեածին և զգաստութեան աստուածուհին Անահիտը չէր եղել ձուլած ոսկուց և զարդարած գեղեցկագոյն քարերով, գուցէ և նա չհասնէր այնքան փառքի: Եթէ իւրաքանչիւր քայլափոխում չէին եղել այնպիսի մեծ քանակութեամբ բազմատեսակ քարեր և հողեր, որից շինուած են Հայաստանի բոլոր անկիւններում վանքեր, գուցէ և այնքան վառ կրօնական զգացմունք չունենար հայ ռամիկը: Եւ ուղեղ որ երկրի լեռները այնքան ուխտատեղիք ունին որքան Հայաստանինը: Եթէ չէին եղել Բաքուայ մօտերքում երկրից արձակուող բոցերը և հրային գագերը և չէր լինի կրակապաշտութիւնը. վերջապէս եթէ ուղեղ է որ բազալտեան կազմութիւն ունեցող երկրի բնակիչները աւելի կրօնական են *), ապա ուրեմն հայերը իւրեանց ծայրայեղ կրօնական զգացմունքով երկրի կազմութեան են պարտական, որ համարեա ամբողջապէս պատած է բազալտեան շերտով:

ԵՐԿՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՅԵՂԵՐԻ ԾԱԳԵԼ ԱՅՆՊԻՍԻ

*) Фонъ - Гота «Геология о влияніи почвы на жизнь человека».

երկրում, որ դժուար անցանելի լեռներով, գետերով
 և այլն բաժանուած է միմեանցից բոլորովին տար-
 բեր մասերի: Հայաստանը ամբողջապէս այդպիսի
 կարողուած մասեր ներկայացնելով՝ շատ նպաստեց
 ցեղերի ծագման և ընդդիմադրեց այլ ազգաց Հայոց
 հետ ձուլուելուն: Օտար ազգերը առանձնացած երկր-
 ներում բնակուելով, իւրեանց կրօնով սովորութիւն-
 ներով իբրև առանձին ազգ ապրեցան, իսկ Հայերը
 ընդարձակ տարածութեան մէջ փնտռուած լինելով
 բաժանուելոցն շատ ցեղերի, որոնցից շատերը այժմ
 կամ անյայտացած են և կամ այլ անուններ են կրում:

**ԵՐԿՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆՆԵ ՔԱ-
 ՂԱՖԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐԻ ՎՐՈՅ**

Պատմութիւնից յայտնի է, որ ժայռոտ, աւա-
 զոտ և քարքարոտ երկրի բնակիչները իւրեանց երկ-
 րում ապրուստ չգտնելով՝ ընտրում են մէկ գլխապետ
 և նորա առաջնորդութեամբ ասպատակում շրջա-
 կայ հարուստ և պողաբեր երկիրները և վերջապէս
 նուաճելով կազմում են միասնական կառավարու-
 թիւն: Քարերը երկրի բնակիչները խաշնարածա-
 կան կամ երկրագործական կեանք վարելով հաւաք-
 վում են մի քանի գերդաստուն առանձին ցեղապետ-
 ների իշխանութեան և պաշտպանութեան տակ և
 խաղաղ ապրում են: Ցեղապետների իշխանութիւնը
 որդէցորդի անցնելով կազմվում է կայուն ազգական կամ
 տանուտերական կառավարութիւն, ինչպէս և Հայոցն

էր: Հայաստանի արտաքին կազմութիւնը աւելի
 նպաստեց տանուտերական իշխանութեան զարգա-
 նալուն: Երկիրը ամբողջապէս կտրտուած լինելով
 դժուար անցանելի կամ անանցանելի լեռնաշղթանե-
 լով շատ օգնեց իւրաքանչիւր տանուտիրոջ կամ
 նախարարի իշխանութեան անկախ զարգանալուն և
 ընդհանուրապէս միութեան վայր թուլանալուն: Մեծ
 Հայաստանի համարեւոյ բոլոր գաւառները առանց
 բացառութեան ունին իւրեանց բնական սահման-
 ները և ներկայացնում են մի քանի ինքնուրոյն աշ-
 խարհադրական դիրք ունեցող երկիրներ: Հայաս-
 տանի սահմանների դաշտային ուրեմն անպաշտպան
 լինելու պատճառով սահմաններում կազմուեցան
 բոլեշխութիւններ սահմանապահ զօրքերով և ամուր
 բերդերով:

Երկրի կազմութիւնը մեծ ներգործութիւն
 ունի և քաղաքների ծագման վերայ. քաղաքներ
 հիմնարկելու համար հարկաւոր է լաւ հող, բարե-
 բեր շրջակայք, առողջարար օդ, քաղցրահամ աղ-
 բիւրներ, հսկային ջրեր, բուսական, կենդանական
 և հանքային հարստութիւններ, նաւագնաց գետեր,
 ծովեզր, յարմար դիրք վաճառականութեան կենտ-
 րոն լինելու համար, բնական ամրութիւն:

Մ Ա Ս Ն Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԸ. Հայաստանը կազմելով երեք հին աշխարհների միացման հանգույցը՝ ներկայացնում է միևնոյն ժամանակ գլխաւոր կէտը այն մեծ համաշխարհական ճանապարհի, որի վրայով շարժուել են բոլոր հին աշխարհի բնակիչները դէպի նոր աշխարհը: Կովկասեան լեռները մէկ կողմից, Սև ծովը միւս կողմից կազմելով պատնէշ այդ մեծ ճանապարհի վրայ, ստիպել են բոլոր հրոսակ ազգերին մի փոքր ժամանակ կանգ առնել այդ երկրում, ինչպէս մէկ յարմար իջւանում: Այսպիսի մեծ շարժուողութիւն ազգերի Հայաստանի վրայով պատահած է պատմական շրջանից առաջ և յետոյ, և իւրաքանչիւրը նոցանից թողնելով իւր հետքի նշանները, մնացորդները այդ երկրում այսօր ներկայացնում է սարսափելի խառնուրդ բազմատեսակ ազգութիւնների և ցեղերի միանգամայն միմեանցից տարբեր կրօնով, լեզուով, սովորութիւններով, աւանդու-

թիւններով և շատ ուրիշ ազգային յատկութիւններով: Եթէ աւելացնենք դորա վերայ ևս այն հանգամանքը, որ հայոց թագաւորները միշտ և ամենայն կերպ նպաստած են օտար ազգերին Հայաստան գաղթելու, տալով նոցա ամենայն տեսակ յարմարութիւն և որ գլխաւորն է երկրի Քիւրտիսի կողմ-նիւնը ամենաշրեշ կերպով նպաստած է ազգերի բաժանման և ցեղերի ծագման, այն ժամանակ մենք կտանանք մի պատկեր, որ կներկայացնի Հայաստանը իւր բազմացեղ բազմալեզու, միմեանց աննման և մինչև անգամ ծայրայեղ հակասութեանց տէր ազգերով:

Հին ժամանակ Հայաստանի մէջ յիշվում են աւելի քան հարիւր մեծ և փոքր ազգութիւններ թէ տեղականներ, թէ կամայ եկած և թէ գերի բերուած. ինչպէս են՝ Հայեր, Հրէաներ, Մարք, Ասորեստանցիք, Չինացիք, Բանանացիք, Հնդկացիք, Տայք, Սակք, Սլաններ, Բուլղարներ, Կասպք, Հոնք, Պարսիկներ, Յոյն, Ասորիք, Վրացիք, Գարգարացիք, Գարգանացիք, Ծովդէացիք, Ուտիացիք, Նգերացիք, Քաղդէացիք, Փոխլգիացիք, Փիւնիկեցիք և այլն և այլն: Բոլոր վերոյիշեալ ազգերը եկան Հայաստան այն ժամանակ, երբ նորա քաղաքական իշխանութիւնը մեծ էր և Հայը ամենայն կողմանէ բարձր էր միւս բոլոր հպատակ ազգերից, ուստի և շատերը նոցանից եթէ ոչ բոլորովին գոնեա մասամբ ձուլուեցան Հայոց հետ, մտցնելով միանգամայն և իւրեանց կրօնական և ազգային առանձնայատկութիւնները, հայրենիքում ծաղկած քաղաքական կարգերը,

գիտութիւնները, արհեստները, որով Հայերը թուով աւելի շատացան, գիտութիւնների և արուեստների մէջ առաջացան, և բնաւորութեան ու ընդունակութեան մէջ էլ աւելի բազմակողմանի դառան: Հայաստան գաղթող ազգերի դէպի լաւ ազգեցութիւնը էլ աւելի մեծ էր այն պատճառով, որ նոցանից շատերը թագաւորական և իշխանական ցեղից էին շրջապատուած բազմաթիւ ազնուականներով, ուսումնականներով, արհեստաւորներով և այլն:

Որքան և լաւ լինէր եկամուտ ազգերի ազգեցութիւնը Հայոց վերայ, այնու ամենայնիւ նոցանից շատերը Հայաստանում ապրելով իբրև առանձին ազգութիւններ՝ թուլացրին տէրութեան և ազգութեան միութեան կապը:

Աւելի վատ ներգործութիւն ունեցան Հայոց վրայ այն հարիւրաւոր ազգերը, որոնք մտան Հայաստան, նորա քաղաքական անկումից յետոյ. որոնք են՝ Տաճիկ, Պարսիկ, Յոյն, Արաբ, Քաթար, Քուրքմէն, Չէրքէզ, Վրացի և այլն: Նոքա ոչ թէ Հայոց հետ միացան, այլ Հայերից շատերին կրօնից և ազգութիւնից հանելով իւրեանց հետ միացրին, ծանր լծի տակ տանջելով Հայաստանից գաղթել ստիպեցին, սրով և կրակով Հայոց թիւը նուազեցրին, քաղաքները աւերեցին, գիտութիւնները և արհեստները սպառ ջնջեցին, կեանքի և կայքի անապահովութիւնը ամէն ուրեք տարածեցին, երկիրն աւերելով կատարեալ աղքատութեան և ամայութեան հասցրին, իւրեանց բարբարոսական բռնութեամբ

Հայոց հոգւոյ մէջ ընկճուած սարկական ուղղութիւնը դրոշմեցին և այլն:

Բայց այս բոլորից յետոյ Հայը գոյութիւն ունի իւր հարադատ երկրում և թէ թուով, թէ բարոյապէս բարձր է շրջապատող բոլոր ազգութիւններից:

ԲՆԱԿՉՍՅ ՏԵՂԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ: Հայաստանի բնակիչները միատեսակ չեն տարածված ամբողջ երկրում: Երկրի զանազան մասերում զանազան ազգութիւններ թուով աւելի շատ և տիրապետող են հանդիսանում:

Հայերը առաւելապէս խմբուած են Մեծ-Հայաստանի կենտրոնական մասում: Եթէ վերցնենք Մեծ Հայաստանի այն մասը, ուր գտանվում են Այրարատ (Երևանեան նահանգ), Սիւնիք (Գանձակի նահանգ), Վասպուրականի արևմտեան մասը (Վանայ վիլայէթ), Չորրորդ-Հայոց արևելեան կողմը (Խարբերդի սանջակ), Բարձր-Հայոց հարաւ արևելեան կողմը (Արզրումայ վիլայէթ), կտենենք, որ Հայոց թիւը հաւասար է բոլոր ազգութիւնների թուին միասին վեր առած, թէև կան այնպիսի տեղեր էլ, ուր Հայերը կէսից աւելի են կազմում: Այսպէս օրինակ Երևանեան նահանգում բոլոր բնակչաց թիւն է 550,600 և մօտ երեք հինգերորդական մասը (349,000) Հայեր են. Մուշի սանջակում բոլոր բնակչաց թիւն է 229,000, որի մօտ երկու երրորդ մասը (146,000) Հայեր են: Խարբերդի զազայում (զաւառակ) բոլոր բնակչաց թիւն է 120,000, որի ուղիղ կէսը Հայեր են, 40,000 Քուրդ և 20,000 Տաճիկ. Վանայ զա-

զայում բոլոր բնակչաց թիւն է 106,000, որի չորս հինգերորդ մասը (84,000) Հայեր են: Իսկ ամբողջ Վանայ վիլայէթում բոլոր բնակչաց թիւն է 474,730, որի կէսից աւել (249,361) հայեր են: Իսկ տիրապետող տարրը Հայոց հետ համեմատելով խիստ նուազ է. այսպէս Երևանեան նահանգում 343,000 հայի վերայ գալիս է 4,339 Ռուս. Մուշե սանջակում 146,000 հայի վրայ գալիս է 19,640 Տաճիկ, Վանայ զազայում 84,000 հայի վրայ գալիս է 670 Տաճիկ, ամբողջ Վանայ վիլայէթում 249,361 հայի վրայ գալիս է 13,964 Տաճիկ, Խարբերդի զազայում 60,000 հայի վրայ գալիս է 20,000 Տաճիկ: Այսպէս ուրեմն Հայաստանի միջին մասում, Հայոց բուն հայրենիքում, ուր առաջին անգամ կազմուեցաւ Հայոց ազգը, այսօր ևս տիրապետող տարրը Հայն է: Հայաստանի արևելեան կողմը տարածուած են Թաթարները, որոնց թիւը մօտ 800,000 է: Հայաստանի հարաւային կողմը Զապ գետի հովիտում Զազրոսի լեռների վրայ Ասորեստանի սահմաններին կից բնակվում են առաւելապէս Ասորիք, ուր դոցա թիւը հարիւր քսան հազարից անցնում է. Զապ գետից դէպի արևմուտք մինչև Տիգրիսի հովիտը լցուած են Քրդերով, ուր դոցա թիւը 250,000ի է հասնում. Տիգրիսից հարաւ Հայոց Միջագետքում բնակուող ազգերը կարելի է երկու խումբ բաժանել, աւելի դէպի հիւսիս Տիգրիսի հովիտում բնակվում են Հայ, Ասորի, Քաղդէացի, Քուրդ, իսկ հարաւում Ասորի, Եզիդայ, Քաղդէացի, Արաբ: Հայաստանի արևմտեան

կողմը Փոքր Հայաստանում և Կիլիկիայում լեռնային տեղերը աւելի բռնած են Տաճիկներով, բայց կան և բազմաթիւ Թուրքմէններ, Քրդեր, Հայեր: Կիլիկիայի լեռների բարձրութեանց վրայ առաւելապէս տիրում են Հայերը, իսկ դաշտային մասերին տիրում են Թուրքմէնները, Աւշարները, Արաբները: Մեծ - Հայաստանի հիւսիս արևմտեան կողմը ձորովի հովիտը բռնում են Լազերը, որոնց թիւը մօտ 100,000 է:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ԱԶԳԵՐԸ

ՀԱՅԵՐԸ ԵՒ ՆՈՅԱ ԾԱԳՈՒՄԸ: Հայոց ազգը, ինչպէս և շատ ուրիշ ազգեր, կազմուած են երկու տարերց միաւորութիւնից, տեղական բնիկներից և եկաւոր նուաձողներից: Տեղականը կազմում էր ջրհեղեղից յետոյ այդ երկրում բազմացած մարդկութիւնը, իսկ եկաւորն էր Հայկ դիւցազն, որ իւր խմբով գալով տիրեց այդ ժողովրդեան և նորա բնակուած երկրին և իբրև աւելի զօրեղ տարր իւր անունը տուեց նոցա, որտեղից և առաջացաւ Հայք և Հայաստան բառերը: Որովհետև Հայկը Յաբէթի թոռան թոռն էր, այդ պատճառով և Հայոց ազգը կոչվում է Յաբէթեան սերունդ, ինչպէս և այն բոլոր ազգերը, որոնք սերուած են Յաբէթից:

ՀԱՅՈՑ ԹԻԻԸ, ՆՈՐԱ ԱՃՈՒՄԸ ԵՒ ՆՈՒԱԶՈՒՄԸ: Հայոց թիւը ազգութեան ծագման ժամանակ շատ փոքր էր, բայց դարերի ընթացքում թէ բնական

օրէնքով սերնդապէս և թէ առաւելապէս օտար ազգերին իւրեանց հետ միացնելով Հայերը խիստ բազմացան: Հայաստանի քաղաքների շատութիւնը, նոցա բազմամարդութիւնը և շատ ուրիշ իրողութիւններ պարզ ցոյց են տալիս, որ Հայոց թիւը հասած պիտի լինի 25ից մինչև 32 միլիօնի: Պատմութեան մէջ յիշվում են շատ այնպիսի քաղաքներ, որոնց իւրաքանչիւրից գերի են տարուած Հայեր մինչև 200,000: Բայց Հայոց թիւը այդ բարձր կէտի վրայ չմնաց: Հայաստանի քաղաքական անկումով Հայոց թիւն էլ խիստ նուազեցաւ: Նուազման գլխաւոր պատճառներն էին՝ 1, Հայոց ազատակամ գաղթելը օտար երկիրներ, 2, Հայոց գերի վարուելը օտար երկիրներ, 3, Օտար ազգերի մուտքը Հայաստան և սրածութիւն ու տանջանքը Հայերի, 4, Յաճախ կրկնուող մահաբեր սովերը և ախտերը Հայաստանում, 5, բարոյական ճնշումն ու բռնի կրօնափոխութիւնը հայերի, 6, Հայերի թափառելը Հայաստանի մի մասից միւսը, 7, Ազատակամ խառնուելը Հայոց օտարների հետ և վերջապէս 8, Երկրի կտտարեալ աղքատ և սնանկ վիճակը շնորհիւ բոլոր վերոյիշեալ պայմանների:

ՀԱՅՈՅ ԱՅԹՄԵԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆԸ: Հայերը այժմ խմբուած լինելով գլխաւորապէս (2,232,000) Մեծ Հայաստանի միջին մասում՝ բուն հայրենիքում, տարածուած են և նորանից դուրս ամէն ուրեք: Դէպի արևմուտք նոքա տարածուած են Փոքր-Հայաստանում (մօտ 680,000), Կիլիկիայում (200,000), Փոքր

Ասիայում, Եւրոպական Տաճկաստանում (400,000)¹⁾ Յունաստանում (25,000), Բուլղարիայում (10,000), Աւստրիայում (20,000), Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Անգղիայում և մինչև անգամ Ամերիկայում (Նիւեօրլեան և այլ տեղեր): Դէպի հիւսիս Հայաստանից դուրս Կովկասում և Ռուսաստանում (300,000), Սիբիրիայում (800), Դէպի արևելք Պարսկաստանում (50,000), Հնդկաստանում (25,000), Բիրմայում (մի քանի հարիւր տուն), Չինաստանում, Սինգափոր, Սումատրա, Նախա, Բորնէօ Յէլէբէս և այլ կղզիներում, Դէպի հարաւ Հայոց Միջագետքում (70,000), Ափրիկայում (25,000) և մինչև իսկ Աւստրալիայում:

Ամենայն տեղ ուր և լինին Հայերը, յայտնի են իբրև ճարպիկ և բանիմաց մարդիք, ամէնքը համաձայն խոստովանում են, որ Հայերը հասարակ խելքի տէր մարդիք չեն: Նոքա Տաճկի հաստատամտութիւնը ունին առանց նորա անշարժութեան, նոքա Յոյնի նուրբ և թափանցիկ միտքն ունին առանց նոցա թեթեամտութեան, միով բանիւ նոքա արևելքի Անգլոսաքսերը են ²⁾: Հայերը միևնոյն ժամանակ Զուիցերացոց պէս աշխատասէր, հանդարտ, կանոնաւոր և նոցա պէս էլ հաշուող և անյագ են ³⁾. բայց աւելի արդար կլինէր Հայոց համեմատել Հոլլանդացիների հետ. Հայոց մէջ նկատ-

¹⁾ Տես Էլեզիէ Ռէկլեւ հատ. Ա. էր. 180: ²⁾ Դըվալտ, ³⁾ Լամարտին

վում է նոյն յարատե, բայց հանգիստ գործունէութիւնը, նոյն ձգտումը հարստութիւն ձեռք բերելու, նոյն արհամարհանքը դէպի արտաքին փայլը¹⁾: Նատ սակաւ է պատահում, որ Հայերը ճիշտ չկատարեն իւրեանց պարտաւորութիւնները, Հայերը ճիշտ են և խոստմունքի մէջ, խիստ են իւրեանց վարք ու բարքի մէջ²⁾: Հայոց շքեղ ապրուստը, հարստութիւնները կարող էին զայթակղեցնել իւրեանց բռնակալներին և նոքա իրաւ դիզում են գանձեր և ապրում են ժլատ Մի անդգոյշ խօսք, մի անկեղծ և ճշմարիտ կարծիք, կարող էր յաճախ դէպի կորուստ տանել նոցա, ուստի և նոքա լռող և երեսպաշտ դարձան: Երախտագիտութիւնը դէպի բարերարները կարող էր նոցա փնասել, ուստի և ապերախտ դարձան³⁾: ուրեմն Հայերի ախտերը այն բռնակալութեան հետեանք են, որի տակ հեծում են նոքա⁴⁾:

Հայերը ցրուած լինելով ամենայն տեղ զարմանալի կրօնական կապով միացած են միմեանց հետ, մի միութիւն են կազմում և մի ներքին ոյժ զարմանալի կերպով կապում է նոցա ամէնքին Եջմիածնայ վանքի հետ, ուր նստում է ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը⁵⁾: Հայերը ճշտութեամբ պահում են և իւրեանց հաւատի պատուէրները⁶⁾:

Հայերը ունին մեծ ընդունակութիւն առև-

1) Դիւլօրէէ: 2) Օլիվէէ: 3) Գամբա, 4) Բալցն, 5) Աւուստ Հաքս - Հատուէն, 6) Գամբա,

տրական գործերում¹⁾: Օսմանեան կայսերութեան մէջ Հայերն են ամենամեծ առուստը ունեցողները միևնոյն ժամանակ այդ գործը հմուտութեամբ առաջ տանողներ: Տաճկաստանում նոքա իւրեանց առևտրական գործունէութեամբ և ընդունակութիւններով աւելի բարձր են հանգիսացել քան շրջակայ ազգութիւնները, բոլոր զլիսաւոր վաճառականները, ինչպէս և սեղանաւորները Հայերն են: Բայց կարող էք նոցա գտնել ամէն մի ձեռնարկութեան և գործի պարագլուխ, որ մասնագիտական պատրաստութիւն է պահանջում²⁾: Հայերը և Կովկասի ամենից եռանդոտ և ամէնից աւելի աչքի երևացող ժողովուրդն են և վաճառականութեան մեծ մասը նոցա ձեռին է³⁾: Արևելեան վաճառականութեան տէր դառնալուց յետոյ Հայերը մեծ մասն ունին Եւրոպական քաղաքներում⁴⁾: Բայց Հայաստանի հաստատաբնակ հայը ունի միայն մէկ ցանկութիւն — հանգստութեամբ հողի տէր դառնալ, հանգստութեամբ նորան մշակել, կերակրվել նորա արդիւնքով և դորա հետ միասին անարգել կերպով պաշտել իւր ընտրած կրօնը: Հայրենիքից դուրս նա ձեռք է զարկում վաճառականութեան, որպէս իւր ապրուստի միակ մատչելի միջոց⁵⁾: Քաղաքական կէտից վերցրած բոլոր նշաններից երևում է, որ Հայոց ազգը աստուածային դիտողութեամբ ընտրուած է իբրև միջնորդ քրիս-

1) Օլիվէէ: 2) Դվալտ, 3) Ջէմս - Բրայն 4) Լամարտին, 5) Բրունիալտի տես Неделя № 39 և 40.

տոնէութիւնն և քաղաքակրթութիւնն անորոշելու ան
 բեկը դուրս Եւրոպայից, որ մեծ պատմական նշան
 նակութիւնն ունի այն հանգամանքը, որ այս Բրիտան
 տոնեայ ազգը ցրուած է մի մեծ ստորածութեան
 վերայ, միեւնոյն ժամանակ բոլոր անդամները կա
 պուած են հասարակական, քաղաքական և կրօնական
 կազմով և միտադային միութիւն են կազմում: 1)

Ասիական Տաճկաստանի և հարակից երկրներում Հայերը քա
 ղաքավրթութեամբ միակ ներկայացուցիչներն են 2)

Իւրեանց արտաքին գեղեցկութեամբ և Հայերը
 աշխարհի մամեայ գեղեցիկ ազգերից մէկն են 3) և
 իսկանդէս գեղեցկութիւնն ասած բանը այն արտաքին
 տեսքը և գծագրութիւնն է, որ ներկայացնում է
 կովկասի Հայը 4):

ՏԱՃԻԿՆԵՐ. Տաճիկները տիրեցին Հայաստանին
 սորանից մօտ 5 դար առաջ, երբ իւրեանց բարբա
 րոսական քաջութեամբ ան ու սարսափ էին գցել
 ամբողջ արևմուտքի վրայ: Տիրելով Մեծ Հայաստանի
 հարաւ արևմտեան մասին, Փոքր-Հայքին, Կիլիկիային,
 Հայոց Միջագետքին և ամենայն տեղ վարչութեան
 ղէկը իւրեանց ձեռքը ձգելով, ոչ մի նեղութիւն
 չմնաց, որ չտային Հայոց: Բնութեամբ շատ ծոյլ,
 դանդաղ, անգործունեայ լինելով, սովորել են ան
 հոգ նայել և միշտ բարբարոսաբար պահանջել հպա

1) Աւգուստ Հաքստ Հաուզէն: 2) Բերնարդ: 3) Աւ
 գուստ Հակս Հաուզէն: 4) Չուէվ և Կակիզէ Փիզիքիական
 աշխարհ:

տակ ազգերից: Չունին ազգային պատմութիւնը
 գրականութիւն: լեզուն և շատ տնտեսական առ
 քատ, ամբողջ ամենաստորին զարգացման վերայ է
 և բարեկարգ ուսումնարաններից միանգամայն վտարկ
 կրթութիւնը կայանում է իւրեանց ղուրանը ան
 գիր անեղում և դէպի Ծառ ազգերը ատելութիւնը
 զարգացնելով: Չնայելով որ տիրապետող ազգ են,
 շնորհիւ իւրեանց ծովութեան և անհոգութեան
 շատ խեղճ և ողորմելի վիճակի մէջ են: Չունին
 տնտեսական և արդիւնազորական հոգի: Ուղեղ է
 պարապում են երկրագործութեամբ, խաշնարածու
 թեամբ և արհեստներով, բայց ամենաչափաւոր կեր
 պով: Ընտանեկան կեանքով այն են, ինչ որ մի քանի
 հարիւր տարի սորանից առաջ: Կինը ընտանիքի մէջ
 միայն հաճոյքի առարկայ է և տան գեղեցկութիւն
 Իրաւանց հաւասարութիւնը, աշխատանքի հաւա
 սար թաժանումն նոցա մտքին անմատչել է: Տաճիկ
 կանայք միանգամայն փակուած կեանք են վարում:
 Հիւրասիրութեան կողմանէ տաճիկները, ինչպէս և
 բոլոր արեւելեան ազգերը, շատ հիւրասէր են: Կրօ
 նով մահմեդական են Սիւննի աղանդի թուով մօտ
 1,200,000 են:

ՊԱՐՍԻԿՆԵՐ. Կոբա Հայոց ամենահին զրացի
 ազգն էին, որոնց հետ Հայերը շատ անգամ բարե
 կամական և թշնամական յարաբերութեանց մէջ են
 մտած: Պարսիկները տիրում են Հայաստանի հարաւ
 արեւելեան մասին: Ծոյլ, անհոգ և դանդաղ ժողով
 վտար են, ըստ մեծի մասին աղքատ և զարգացման

շատ ցածր աստիճանի վրայ. չունին ոչ մի բարեկարգ ուսումնարան. եղածները բոլորն էլ Հայոց են պատկանում: Նոցա միակ ուսուցիչները մոլլաներն են, որ մէջիղների կից խուցերում Պարսկական լեզու և մահմեդական կրօն են սովորեցնում: Ընտանեկան կեանքը շատ ստորին վիճակի մէջ է, մարդը տան բռնակալն է և հրամայողը, կինը ստրուկը և տան գեղեցիկութիւնը ու զարդը: Յարաբերութիւնը հպատակ ազգերի հետ բռնի բարբարոսական և մոլեռանդ. կրօնով Մահմեդական են Նիսի աղանդի. Պարսից թիւն է մօտ 300,000:

ՌՈՒՍՆԵՐ. Ռուսները տիրեցին Հայաստանի հիւսիսային մասին տասնեկիններորդ դարի սկզբում. մշտաբնակ Ռուսաց թիւը Հայաստանում շատ քիչ է. նոցա մեծ մասը պաշտօնատէր անձինք են. Ռուսները ունին նոր մշակուած լեզու, պատմութիւն, գրականութիւն և բազմաթիւ ուսումնարաններ: Հետեւելով եւրոպական հասարակական կեանքին իրանք էլ բաւական զարգացած կեանքի տէր են դառել: Ընտանիքի մէջ իրաւանց հաւասարութիւնը, աշխատանքի բաժանումն տարածուած է: Ստորագրեալ ազգերի հետ յարաբերութիւնը լաւ է: Կրօնով Ռուսները յունադաւան Քրիստոնէայ են, ունին և բազմաթիւ աղանդներ. թուով մօտ 35,000 են:

ՔՈՒՐԴԵՐ. Բնակվում են Հայաստանի հարաւային մասնում. ցրուած են և ամբողջ Հայաստանում: Ինքա առաջացած են Հայ Կորգուացիների և Մարաց խառնուելուց: Քուրդերը բաժանուած են բազ-

մաթիւ ցեղերի, իւրաքանչիւրը ունի իւր առանձին ցեղապետը: Յեղապետների պարտքն է պաշտպանել իւր ստորադրեալներին միւս ցեղերի դէմ: Ոչ մի ազգի հետ այնքան թշնամի չեն որքան հակառակ ցեղերի հետ. այդ պատճառով և շատ յաճախ ամենասարսափելի և արիւնահեղ պատերազմներ է պատահում նոցա մէջ: Ուղիղ է գտանվում են Տաճկաց, Պարսից և Ռուսաց կառավարութեան ներքոյ, բայց հպատակութեան ոչ մի նշան չեն ցոյց տալիս. համարեան անկախ սպրում են շարունակ թափառելով մէկ երկրից միւսը. քիչ մասը միայն քաղաքաբնակ է և նստակեաց. մեծ մասը թափառական վրանաբնակներ են: Նստակեացները պարապում են արհեստներով և վաճառականութեամբ. թափառականները խաշնարած են. բայց ամենասիրելի և ընդհանուր պարապմունքը բոլոր Քրդերի աւազակութիւնն և յափշտակութիւնն է: Բնութեամբ ծոյլ են, աշխատութեան անընտել, աւազակութեան ու յափշտակութեան անսանձելի կրքով լին: Հայաստանի խորը ձորերը, նեղ կիրճերը բռնելով անասելի կերպով հարստահարում են երկրի բոլոր բնակիչներին: Քրդերի մէջ ամէնից արժանաւոր է նա, որ շատ մարդ է կոտորել, զիւղեր ու ազարակներ աւերել: Քուրդերի ընտանեկան կեանքը ամենաստոր վիճակի մէջ է, ինչպէս և ամենայն վայրնի աղբերի. նոցա աները գեանափոր հորերի են նման, ուր ամբողջ ձմեռ բնակվում են. նոցա զիւղերը չէ կարելի նկատել մինչև անգամ ամենամօտ տեղից, եթէ հրաբուխի պէս

զեանից հարիւրաւոր տեղերից աթարի մութ և թանձր ծուխը դէպի վեր բարձրանալով չմթնացնէր երկինքը: Գարնան սկսվելուն պէս ամբողջ գիւղը մի ահարկու բանակի է վերափոխվում. առաջևից գընում են ձիաւոր քուրդերը լաւ զրահաւորուած, նոցա հետևում է խաչիները և տանու կենդանիները բռնաւորուած տան կարասիքներով, դոցա շքապատում են ծառաները և կանայք իւրեանց մէջքի վրայ շալակած փոքրիկ մանուկներին, որոնց աղմուկի և աղաղակի ձայնը թնդացնում է օդը. այդ բոլորին հետևում է մէկ ուրիշ աւելի մեծ խումբ զննուորուած քրդերի: Նախնի բնակարանները վայրենի գաղանների բուն են դառնում, իսկ յաճախ կրկնուող անձրևները միանգամայն քանդում և անհետացնում են նոցա: Քուրդերը սարերում արածացնելով իւրեանց հօտը միևնոյն ժամանակ յափշտակող գիշատիչների նման սպասում են իւրեանց որսին՝ անցաւոր ճանապարհորդներին կողոպտելու. աշնան վերջերին դարձեալ ցած են իջնում սարերից: Ոչ ցանեւ են ոչ հնձեն. ահագին խումբեր կազմելով գընում են ասպատակելու շքակայ Հայ գիւղերը: Հայ գիւղացու ամբողջ տարուայ աշխատանքը մէկ օրուայ մէջ ջուր են կորացնում:

Քուրդերը չունենն ոչ պատմութիւն, ոչ գրականութիւն և ոչ սեփական լեզու, խօսում են բազմաթիւ միմեանց անհասկանալի բարբառով: Արծնով մահմեդական են սիւննի և շիայ աղանդի. կրօնական դրքերը զրուած են արաբերէն: Քուրդերը յարգում

են և Հայոց եկեղեցին. տարին մի քանի անգամ ուխտ են գալիս, մասաղ են բերում, հացին Հայ քահանայ են կանչում, հիւանդ ունենալիս Հայ քահանայ են կանչում աղօթելու կամ հաղորդելու և այլն. թուով մօտ 900,000 են:

ՉԵՐԲԵԳՆԵՐ. Չերքեզները բազմաթիւ ցեղերի են բաժանվում. ամէնքն էլ միջին հասակի, ամուր կազմուածքի և գեղեցիկ դէմքի տէր մարդիք են: Պատերազմական և վրէժխնդրութեան հոգին, աւազակութեան և յափշտակութեան անսանձելի ցանկութիւնը նոցա գլխաւոր յատկութիւնն է կազմում: Անպատուութիւնը անմոռանալի է. իւրաքանչիւր կաթարեան վրէժխնդրութիւնը, որ կանդ է կոչվում, պէտք է որդէցորդի դնայ ժառանգաբար մինչև կրկնապատիկ վրէժ առնուիլը: Հիւրասիրութիւնը դոցա մէջ խիստ զարգացած է. հիւրի համար միշտ լինում է առանձնապէս զարդարած հիւրանոց. նթէ նորա մօտ դայ նոյն իսկ իւր անհաշտ թշնամին, նա դարձեալ առաջն է վազում ընդունում քաղցրութեամբ, մեծ պատիւներ տալիս և մինչև հիւրը իւր տանն է Չերքեզը իւր անձն էլ չի խնայի նորա համար, իսկ տանից դուրս դալուց յետոյ՝ դարձեալ նոյն անհաշտ թշնամիքն են: Չերքեզները շատ յարգում են մեծերին, նոցա ներկայութեամբ չեն նըստում, չեն խօսում և այլն: Ցան մէջ հայրը ամէն բանի կատարեալ տէրն է. նա կարող է մինչև անգամ իւր որդոց վաճառել: Աինը կատարեալ սարուկ է, կամքի և զուարճութեան առարկայ, ամբողջ օր

վարձկան մշակի պէս բանում է. Չերքեզները կրօնով Մահմեդական են սիւննի աղանդի, բայց և այնպէս մինչև այժմ մտքում պահում են Քրիստոսի վրայ հասկացողութիւն, յարգում են Աստուածածնին, օտնում են վերափոխումը և այլն: Թուով մի քանի հարիւր հազար են:

ԹԱԹԱՐՆԵՐ: Հին Թաթարների մնացորդներ են, կրակոտ և վարվառն մարդիք են, սիրելի պարսպամունքը աւազակութիւնն է. խումբեր կազմելով մութ անտառներում, նեղ կիրճերում միշտ ասպատակում են շրջակայքը. կրօնով մահմեդական են, չափից դուրս կրօնամոլ, բռնում են Հայաստանի հիւսիս արևելեան մեծ մասը. թուով մօտ 800,000:

ԱՐԱՐՆԵՐ: Սոքա առաւելապէս տարածուած են Մեծ - Հայաստանի հարաւային մասում, Կիլիկիայում և Հայոց - Միջագետքում. մի քանի տեղ սոցա լեզուն տիրապետող է, այնպէս որ Հայերն էլ Արաբախօս են. կրօնով Մահմեդական են սիւննի աղանդի. կրօնական լեզուն արաբականն է. սովորական լեզուն նոյնպէս արաբականն է:

ԱՍՈՐԻՔ: Մեծ բազմութեամբ տարածուած են Հայաստանի հարաւային մասում, առաւելապէս Չապ գետի հովիտում Չազրոսի լեռների վերայ: Անանական ասորիք յայտնի են իւրեանց անվեհեր քաջութեամբ: Կրօնով քրիստոնեայ են, կէս Յակովբեանք, որոնց հոգևոր գլուխը նստում է Չուլամերկի մօտ Քոչհանէսում. և Նեստորականներ, որոնց գլխաւորը նստում է Քաղբաղում: Սոցա մէկ մասն էլ կաթո-

լիկ են դարձած, կրօնական լեզուն ասորերէն է. սովորական լեզուն արաբերէն և ասորականի մէկ բարբառը, որ կոչվում է արևմտեան արամեան:

ՔԱՂԳԻԱՅԻՔ: Տարածուած են առաւելապէս Հայոց միջագետքում և Մեծ - Հայաստանի հարաւային կողմերը: Կրօնով նեստորական են և մասամբ պապական կաթոլիկ. կրօնական լեզուն է Քաղբիերէն կամ արևելեան արամեան. սովորական լեզուն է քաղբիերէնի բարբառը, որ յայտնի է նեստորերէն անունով, քրդերէնի բարբառները, Ֆէլլահի բարբառը և արաբերէն լեզուն:

ԵԶԻԿԱՅ: Յրուած են Հայաստանի հարաւային կողմերը. թուով մօտ 28,000. սոցա ծագումը անյայտ է, բայց ենթադրում են, որ սոքա առաջացած են Օսմանցիների հարստութեան երկրորդ խալիֆայութիւնից. բնութեամբ քաջ են և անձնապաստան. հակումն ունին դէպի աւազակութիւնը. կողոպտում են հայ գիւղերը, տանում են հունձի բոլոր արդիւնքը. կրօնով սատանայապաշտ են. նորանց վարդապետութիւնը սարսափ է ներշնչում: նորանք Աստուծոն չեն պաշտում և աղօթում այն պատճառով, որ նորա ողորմածութիւնը անսահման է, բայց յարգում են սատանային, որովհետև նա կարող է ամենայն տեսակ վնասներ հասցնել մարդկանց. նորանք սատանի անունը յիշում են սարսափելով և նորան հաճոյանալու համար իրաւացի են համարում անել այն ամէնը, ինչ որ արգելուած է մարդկային և աստուածային օրէնքով: Կրօնական լե-

զուն անյայտէ, սովորական լեզուն է Բրգերէն և այլ և այլ բարբառներ:

ԲՈՇԱՆՆԵՐ: Սոցա բուն հայրենիքն է Հնդկաստանը. տարածուած են Հայաստանի զանազան կողմերում: Թափառական կեանք են վարում. ձմեռը բնակվում են գեանափոր խուղերում, գարնան սկսվելուն պէս շարժվում են դէպի այն կողմը, ուր աչքը կկտորի ձանապարհին գողութեամբ և յափշտակութեամբ պարապելով: Նոքա գիւղից գիւղ շրջելով տունէտուն ման են գալիս ողորմութիւն խնդրում, գուշակութիւններ անում և բաղդ բաց անում. յարմար ժամանակ աչքի տակ պատահած բաները կթռցնեն այնպէս, որ ոչ ոք չի նկատի. վերին աստիճանի խաբեբաներ են. ասած է թէ «Բոշան առանց խաբելու մէկ օր չի կարող ապրեր»: Ինչ ազգի մէջ ապրեն, նոցա կրօնն էլ կընդունեն, նոցա լեզուով էլ կխօսան: Կան բաւականաչափ Լուսաւորչական Բուշաներ: Բացի վերոյիշեալներից Հայաստանում բնակվում են այլ և բազմաթիւ թուրքմէններ, Աւշարներ, Թարաքամաներ, Նասրանիք, Մլթօնիք, Լէդղեր, Փարսեր, Վրացիք, Եւրոպական այլևայլ ազգութիւններ և այլն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉԱՑ ԹԻՒԸ

Տաճկա - Հայաստանում և Պարսկա - Հայաստանում ճիշդ մարդահամար չլինելու պատճառով շատ դժուար է որոշել Հայաստանի բնակչաց ուղիղ թիւը.

բայց մի քանի աւելի ստոյգ աղբիւրներին նայելով *) կարելի է հետեւեալ հաշիւը ցոյց տալ:

Ռուսա - Մեծ - Հայաստանում բոլոր բնակչաց թիւն է	2,152,000,	Հայոց թիւը	812,000
Տաճկա - Մեծ - Հայաստանում բոլոր բնակչաց թիւն է	2,221,000,	Հայոց թիւն է	1,350,000
Պարսկա - Մեծ - Հայաստանում բոլոր բնակչաց թիւն է	485,000	Հայոց թիւն է	70,000
<hr/>			
Ամբողջ Մեծ - Հայաստանում բոլոր բնակչաց թիւն է	4,858,000	Հայոց թիւն է	2,232,000
Փոքր - Հայաստանում բոլոր բնակչաց թիւն է	1,723,000	Հայոց թիւն է	680,000
Կիլիկիայում բոլոր բնակչաց թիւն է	500,000	Հայոց թիւն է	200,000
Հայոց Միջագետքում բոլոր բնակչաց թիւն է	352,000	Հայոց թիւն է	70,000
<hr/>			
Հայաստանի բոլոր բնակչաց թիւն է	7,433,000,	Հայոց թիւն է	3,182,000

*) Երեցեան «опытъ стат. очерка народ. Турец. Арменіи», Мортманъ «Статистика азиатской Турціи». Թոխմախեան «Հայաստանի Վասպուրական նահանգը». Известія геогр. общ. Тиф. т. 6-й. Երեցեան Կովկասի մարդահամարը «Փոքր՝ ամսագրում տպուած 1880 թուականին. Թէրճիմանի էֆբեար «Հայաստանի բնակչւները». Պարտիզակցու և Սրուանձտեանի «Հայաստանի մարդահամարը». «Մասիս» լրագրում 1881 թուին տպած մարդահամարը և Գ. Արծրունի «Հայաստանի անտեսական վիճակը». Элизе Реклю т. 1-й, ст. 180. և այլն և այլն:

Ուրեմն Հայաստանի բնակչաց մէջ թուի շատութեամբ առաջին տեղը բռնում է Հայոց ազգութայց այս թուի մէջ չեն մտնում 130,000 կաթողիկէ Հայերը, 40,000 Յունադաւան Հայերը, 35,000 Հայ բողոքականները: Ուրեմն Հայաստանում Հայ-Քրիստոնեաների թիւը հասնում է 3,487,000 իրացի սոցանից կան և մօտ 600,000 Հայ մահմեդականներ, որոնք իւրեանց անուանում են Քուրդ կամ Տաճիկ, գիտեն Հայերէն, յարգում են Հայոց սրբութիւնները, ուխտատեղիները, յիշում են, որ իւրեանց նախնիքը Հայ են եղած. նախնեաց, պապերի, նոյն իսկ իւրեանց անունները հայկական են. Հայ գերեզմանատների մէջ ցոյց են տալիս նախնեաց և պապերի գերեզմանները, բայց միևնոյն ժամանակ իւրեանց Հայ անուանելը հայհոյանք են համարում: Հայ մահմեդականները բնակվում են ձորօխի ձախակողմը մինչև Սև ծովը, Ակնի և Արարիկերի մօտերը, ուր քսանից աւել Հայ մահմեդականի գիւղեր կան, նոյնպէս և շատ ուրիշ տեղեր. սոքա մահմեդականութիւն ընդունած են Տաճիկների ծանր հարկահանութիւնից և այլ ճնշումներից դրդուած: Ուրեմն Հայաստանում բնակուող բոլոր դաւանութեանց Հայերի թիւն է 4,087,000: Բացի սոցանից Հայաստանից դուրս ևս կան բազմաթիւ Հայեր. Եւրոպական Տաճկաստանում 400,000, Հայաստանի սահմանից դուրս Փոքր - Ասիայում 150,000, Հայաստանից դուրս Կովկասում և Ռուսաստանում 300,000, Յունաստանում 30,000, Բուլղարիայում 10,000, Լե-

հաստանում 20,000, Եգիպտոսում 25,000, Հնդկաստանում 25,000 և աշխարհի բոլոր կողմերում մի քանի հազար, ընդամենը 5,047,000:

Հայերից յետոյ Հայաստանում թուի շատութեամբ առաջին տեղը բռնում են Տաճիկները (1,200,000), յետոյ Քուրդերը (900,000), Քաթարները (800,000), Պարսիկները (300,000), Ասորիք (200,000) Լազերը (մօտ 100,000) և այլն:

Ընդունելով Հայաստանի տարածութիւնը մօտ 14,500 քառակուսի մղոն, կստանանք իւրաքանչիւր քառակուսի մղոնի վրայ մօտ 510 բնակիչ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉԱՅ ԿՐԾՆԸ

Ինչպէս բազմացել են Հայաստանի բնակիչները, այնպէս էլ բազմատեսակ է նոցա կրօնը և դաւանութիւնները. իսկ աղանդների թիւը մի քանի հարիւրից աւելի է: Կան մի քանի մանր ազգութիւններ և սորանց կրօնը միանգամայն անորոշ ու անյայտ է և կամ բաղկացած է մի քանի կրօնների ու դաւանութիւնների խառնուրդից. ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԿՐԾՆԸ Հայաստանում իւր հետևողների շատութեամբ տիրապետողն է. Քրիստոնէական կրօնին պատկանում են Լուսաւորչապէան դաւանութիւնը, որին պատկանում են Հայերը, Յոնապէան դաւանութիւնը, որին պատկանում են Յոյները, Ռուսները և Վրացիք, Կաթոլիկ դաւանութիւն, որին պատկանում են Եւրոպայի մի քանի ազգութիւններ և նորագարձ Ասորիք, Քաղզէացիք, Հայեր և այլն, Բողոքական դաւանութիւն, որին պատ-

կանում են Եւրոպական ազգութիւններ և նորա-
դարձ Ասորի, Քաղզէացի, Հայ և այլն. Յակոբէան,
որին հետևում են Ասորիները և Քաղզէացիք, Նե-
սրական, որին հետևում են Ասորիք, Քաղզէացիք,
ՄՈՎՍԻՍԱԿԱՆ կրօնին պատկանում են Տալմուդ և
Կարաիմ աղանդները: Երկուսն էլ զաւանում են
Հրէաները: ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ պատկանում են
Շիա և Սիւննի աղանդները. Շիա աղանդին պատ-
կանում են Պարսիկները, Թաթարները և այլն. Սիւննի
աղանդին պատկանում են Տաճիկ, Արաբ և այլն. ԿՈՒ-
ՊԱՇՏԱԿԱՆ կրօնին պատկանում են՝ Կրակ պաշտում
ևն Պարսերը. արև պաշտում են Եզիդաների մէկ մասը.
սատանայ պաշտում են Եզիդաների մեծ մասը:

Կրօն.	ԴԱԻԱՆՈՒԹԻՒՆ.	ԱԶԳՈՒԹԻՒՆ.
Քրիստոնէակ.	Լուսաւորչական.	Հայեր.
	Յունադաւանութ.	Յոյն, Ռուս, Վրացի
	Կաթողիկոսութիւն,	Ֆրանսիացիք, և նորադարձ Ասորիք,
Մահմե- դական.	Սիւննի	Տաճիկ, Քուրդ,
	Շիա.	Պարսիկ, Թաթար և այլն:
Մոլոս. սական.	Թալմուսներ	Հրէայք
	Կարաիմներ.	Հրէայք.
Կուս. պաշտ.	Կրակապաշտ.	Պարսեր, Հնդիկներ,
	Սատանայապաշտ.	Եզիդաներ,
	Արևապաշտ.	Արևորդիք.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉԱՅ ՊԱՐԱՊՄՈՒՆԲԸ

Հայաստանի արտաքին կազմութեան բազմազա-
նութիւնը, երկրի բազմատեսակ հարստութիւն-
ները բնականապէս և ստեղծել են բազմատեսակ պա-
րապմունք ժողովրդեան համար: Հայաստանը կտր-
րուած լուսաւորեալ Եւրոպայից, շրջապատուած մի-
անգամայն բարբարոս ազգերով և ընկճուած նորա
ծանր լծի տակ, շատ չէր կարող կատարելագոր-
ծուել և առաջանալ պարապմունքների այլ և այլ
ճիւղերի մէջ, մանաւանդ այնպիսի, որոնք աւելի են
պահանջում մտաւոր և նիւթական միջոցներ, ինչ-
պէս են դործարանական կամ մեքենայական պարապ-
մունքները և այլն:

Այդ պատճառով և վերջին տեսակ պարապ-
մունքները Հայաստանում շատ ստոր վիճակի մէջ են.
բայց և այնպէս Հայը իւր յոյսը իւր ոյժի վերայ
դրած ինքնօգնութեամբ այնքան առաջացել է միւս
պարապմունքների մէջ, որ բոլոր միւս շրջապատող
ազգերից շատ անգամ աւելի գերազանց է և միակ
ներկայացուցիչն է Հայաստանում, երկրագործութեան
այլևայլ ճիւղերի, արհեստների, վաճառականու-
թեան, մտաւոր և գործարանական պարապմունք-
ների մէջ և այլն:

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ: Երկրագործութիւնը Հա-
յաստանի սեփական պարապմունքներից մէկն է. սա
իւր բազմաթիւ ճիւղերով կազմում է հայ գիւղացու

միակ և սիրելի պարագմունքը: Չնայելով այն բոլոր անյաջող պայմաններին, որոնց մէջ գտանվում է Հայ գիւղացին, դարձեալ շնորհիւ երկրի բարեբերութեան և գիւղացու առկուն աշխատութեամբ ծաղկած է Հայաստանում բուն էրկրագործութիւնը, որ առատօրէն վարձատրում է աշխատանքը, հայ գիւղացու զխաւոր պարագմունքն է կազմում: Ամէնից աւելի մշակվում է ցորեն և գարին. չնայելով որ երկիրը արհեստական կերպով որոգուած չէ, գործիքներն էլ շատ նահապետական են, այնու ամենայնիւ մէկին ստացվում է 30 մինչև 50: Կրկրորդ տեղը բռնում է բրնձի մշակութիւնը, ապա կորեկինը, որ մէկին ստացվում է մինչև 60: Կտաւառը, փղաշը, բամբակը նոյնպէս յաջողութեամբ մշակվում են: Միայն Երևանեան նահանգում մշակվում է տարեկան 250,000 փութ բամբակ և վաճառվում է մօտ 2,000,000 ռուբլու: Ցորենի և գարիի առատ մշակութիւնը լինում է Վանայ և Ալաշկերտի դաշտավայրներում, այնպէս որ այդ երկու տեղերը կարող են ամբողջ ճաճկաստանին բաւականութիւն տալ: Երրակայ դաշտը ևս յայտնի է իւր առատ և ընտիր ցորենի մշակութիւնով, իսկ Շարուբայ դաշտը աւելի յայտնի է բրնձի մշակութեամբ: Վանայ լճի հիւսիսային կողմը Արձէշի և Արծկէի շրջակայ հանձարեղ հայ գիւղացիք արտեր ցանելու մի առանձին եղանակ ունին, որ շատ տարածվ է երաշտութեան գէժ և արդիւնաբեր: Արտը վարելուց յետոյ ցանելու ժամանակ, նորանք արորով կրկին անգամ ակոս-

ներով գծում են բոլոր արտը. արորի ետև տախտակեայ մի խողովակ է հաստատուած, որի միջնորդութեամբ ցորենի հատիկները կարողով թափվում են ակոսների մէջ. բնական է, որ ակոսի երկու կողմի թմբերը միշտ կարող են խոնարութիւն պահպանել և առատ սնունդ տալ ցանքին: Այս տեսակ մշակուած արտերը Տիր են կոչվում, որոնց ցորենի հատիկները պարարտ են և խոշոր փոքուցանքի այս եղանակը այժմ տարածվում է:

ԱՅՐԵՊԱՀՈՒԹԻՒՆ. Երկրորդ տեղն է բռնում երկրագործական պարագմանց մէջ և Հայոց սիրելի պարագմունքներից մէկն է: Այգեպահութեան զխաւոր հետևանքն է գինեգործութիւնը, որ շատ ծաղկած է Խարբերդի կողմերը և Հայոց Միջագետքում Աև աւերակի կողմերը:

ՇԵՐԱՄԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ: Սա ևս բաւական տարածված է Հայաստանում շնորհիւ բազմաթիւ թթեներին, բայց աւելի ծաղկած է Արդոկիայի, Տրապիզոնի և Գանձակայ կողմերը, որտեղից տարեկան մօտ 400,000 ռուբլու մետաքս է վաճառվում: Բայց շերամապահութեան հայրենիքը Տիգրանակերտն է:

ՄԵՂՈՒԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ: Սորանով պարագում են հաւասարապէս թէ Հայերը և թէ ճաճիկները. մի քանի տեղ այս պարագմունքը մասնագիտութիւն է դառած, ինչպէս Մշու և Բաղէշի կողմերը, որտեղն ընտիր մեղրը մինչև 4. Պօլիս են տանում: Բայց վայրերի դրութեամբ անտառներում ևս շատ կան, ինչպէս Բարկուշատ գետի ափերքին զանուած ան-

տառում, ուր մեղքը այնքան շատ է լինում, որ շարունակ փեթակից թափուելով գետին՝ հոսում է գետի մէջ:

ԿԵՆՏԱՆԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆ: Կենդանապահութիւնը իւր գոյութեամբ պարտական է Հայաստանի ծաղկազարդ և ցօղապատ արօտներին: Բայց Հայը երբէք չբաւականանալով եղածով ազնուացնում է նորա տեսակը և առանձնապէս ցանում է նորա համար առոյտ: Հայերը աւելի ընտանի կենդանիներ են պահում, իսկ խաշնարածութիւնը Գուրգերի, Թուրքմէնների մասնագիտութիւնն է, որոնք բռնում են Հայաստանի ամենաընտիր արօտները: Միայն Գանձակի նահանգում 1,300,000 կով, եզ, գոմէշ, ոչխար և այժ կայ, իսկ ամբողջ Ռուսա-Մեծ - Հայաստանում դոյցա թիւն էր (1870 թուին) 4,572,000:

ՍՐՀԵՍՏՆԵՐ: Հին ժամանակ արհեստները Հայաստանում բաւական ծաղկած դրութեան մէջ էին. իսկ այժմ ստորին վիճակի մէջ են գտանվում, շնորհիւ երկրի վատ կառավարութեան. բոլոր արհեստները ևս Հայոց ձեռքին են գտանվում, որի մէջ Հայերը բոլոր արեւելեան ազգերից ընդունակ են:

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ: ձարտարապետութիւնը իւր զարգացման բարձր աստիճանը ունեցած է հին ժամանակ. սորան ապացոյց կարող են լինել նախնի փառաւոր պալատների, տաճարների, կամուրջների աւերակները. ինչպէս են Անիի, Կամախի, Վանայ, Արտաշատի, Գառնիի և ուրիշ տեղերի աւերակները: Այժմ ևս Հայաստանում, Պարսկաստանում, Տաճ-

կաստանում, Եգիպտոսում և այլն առաջնակարգ ձարտարապետները հայերն են. նոցա ձեռքով են շինվում երևելի պալատները, եկեղեցիք, մէշիղները, մինարէք և այլն:

ՊՂԱԶԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ Լ ԱՐԾԱԹԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ առաջացած են Եւրոկիայի կողմերը, ուր ամենանուրբ պղնձ է և արծաթ է այլևայլ իրեղէններ են շինում. յայտնի են Եւրոկիայի խիտ բարակ և նուրբ պղնձէ անօթները, որոնց մէջ ամենափոքր ջերմութեամբ կերակուրը եռէ գալիս. նոյնպէս նշանաւոր են Եւրոկիայի նուրբ նկարներով զարդարուած արծաթէ աշտանակները և եկեղեցական սուրբ անօթները. նուրբ արծաթագործութեամբ նշանաւոր է և Ախալցխան:

ԵՐԿԱԹԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ իւր բազմատեսակ գործարութեամբ աւելի յայտնի է Երզրումում և Տրապիզոնում. աւելի յայտնի են նուրբ գաղտնիքաւոր կողպէքները, ոսկէ տառերով պողվածի վրայ նուրբ փորագրութիւնները, ընտիր գէնքերը, որոնք ջրի մէջ մնալուց էլ չեն ժանգոտվում, գեղեցիկ և ամուր ատրճանակները ու հրացանները, որոնք թաց լինելուց յետոյ դարձեալ արձակում են և երկու անգամ լքցնելուց չեն ճայթքում. բայց վիճագործութեան մէջ յայտնի են և Արաբկիրի, Զէյթունի և Հաճիւնի Հայերը:

ԱՍՍԱԶԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ, աւելի առաջացած է Երզրումի վիճակում, իսկ Արաբկիրը և նորա շրջակայքը յայտնի են իբրև առաջնակարգ քարտաշ-

ներ և փորագրողներ: Բամբակագործութիւնը աւելի առաջացած է Եւգոկիայի և Երզնկայի կողմերը, ուր պատրաստում են շատ նուրբ և գեղեցիկ կերպաներ, որոնք յայտնի են Մանիսա անունով. բայց ամենից աւելի ծաղկած է բամբակագործութիւնը Արարիկիրում, ուր օրը 1,600 մեքենաներ զբաղուած են մանիսաներ գործելով: գոված են շատ և Գիւրիւնի ու Վանայ մանիսաները: Կտաւագործութիւնը աւելի ծաղկած է Բիթլիսի կողմերը, իսկ Վանը և Սեբաստիան յայտնի են բրդէգործութեամբ, որոնց շալերը չեն գանաղանվում եւրոպականից: Սեասքսագործութեամբ աւելի յայտնի են Եւգոկիան ու Տիգրանակերտը, բայց այս վերջինը աւելի յայտնի է ոսկէթել գործուածքներով:

ԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ: Մի այնպիսի բնականագէտ հարուստ երկրում, որպիսին է Հայաստանը, թէ ներքին և թէ արտաքին վաճառականութիւնը շատ ծաղկած դրութեան մէջ պէտք է լինէր, բայց ճանապարհների բացակայութեան, եղածների ևս միանգամայն անապահովութեան, անիշխան և վատթար կառավարութեան պատճառով թէ ներքին և թէ արտաքին վաճառականութիւնը ընդհանրապէս ընկած դրութեան մէջ է: Եթէ երկրի մի մասում օրինակ մի բանի կատարեալ առատութիւն է, իսկ նորա կից երկրում կատարեալ պակասութիւն, անհնարին է լինում անղափոխելու նախ այն պատճառով, որ ճանապարհները շատ վատ են, զժուար անցանելի և Բուրդ կամ ուրիշ աւազակ ազգերի յափշտակու-

թիւնից աւարը չէ կարող աղատուել Գլխաւոր վաճառականութեան ճանապարհներն են 1, Տրապիզոնից Երզրում, Երզրումից Բայազէթի վրայով Դավիթ, Թէյրան և այլն. 2, Երզրումից Մուշի, Բաղէշի և Աղերդի վրայով Մօսուլ, 3, Ամասիայից Եւգոկիայի, Սեբաստիայի, Մալաթիայի, Խարբերդի, Տիգրանակերտի և Մարտինի վրայով Մօսուլ և այլն: Տիգրանակերտից մէկ ճիւղ բաժանվում է Սև աւերակի վրայով գնում է Ուրհա, Հալէպ և այլն. 4, Տրապիզոնից Սեբաստիա, Կեսարիա և Բիւլէք Բողազով Ատանա, Հալէպ և այլն. 5, Մալաթիայից Պէհէսնիի Այնթափի վրայով Հալէպ և այլն: 6, Թիֆլիսից Ալէքսանդրոպոլի, Ղարսի վրայով դէպի Երզրում, Թիֆլիսից Ալէքսանդրոպոլի, Երևանի, Նախիջևանի վրայով Դավիթ, Համադան, Թէյրան և այլն. Թիֆլիսից Դանձակի, Շուշուայ վրայով դէպի Պարսկաստան: Ահա սոքա են Հայաստանի գլխաւոր վաճառականութեան ճանապարհները, բայց սոքա ևս ոչ թէ ներքին, այլ արտաքին վաճառականութեան համար են աւելի ծառայում, այնպէս որ այդ ճանապարհով ապրանքները Հայաստանի վրայով անցնում են դէպի օտար երկիրներ: Որքան թոյլ և ընկած է Հայաստանի ներքին վաճառականութիւնը, այնքան և աւելի Հայերը Հայաստանից դուրս, ուր որ նոքա կան, յայտնի են իբրև հոչակուած և հմուտ վաճառականներ *):

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. Հայոց գլխաւոր պարագ-

*) Տես «Հայոց աշխման դրութիւնը»:

մունքներից մէկը ևս զխուժիւններն են: Տասնևիններորդ դարը Հայոց գրականութեան վերածնելութեան դար կարելի է անուանել: Բազմաթիւ ուսումնարանները, ամենօրեայ, կիրակնօրեայ դասախօսութիւնները, բազմաթիւ ուսումնական, մարզասիրական ընկերութիւնները, գրականական ժողովները, լրագրութիւնները, ամենապարզ ապացոյց են ազգային լուսաւորութեան բարգաւաճման: Ամէն ուրէք մտաւոր պարագմունքը Հայոց գլխաւոր գործերից մէկն է համարվում: Ազգային լուսաւորութեան գործը ամենայն տեղ է տարածուած և ամէնքին է զբաղեցնում: Թէ Հայ գրագէտները ընդհանուր թուի հետ համեմատելով որ մասն է կազմում, դժուար է որոշել միայն այնքանը լաւ յայտնի է, որ այդ թիւը շատ անգամ աւելի է միւս բոլոր Հայերին շրջապատող ազգերի թուից: Հայաստանում ընդհանուր գրադիտութեան տարածման այժմ առաջին նպաստողն է «Միացեալ Ընկերութիւնը» Կ. Պօլսի:

ՀԱՅՈՑ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Հայոց ընտանեկան կեանքի մասին խօսելիս՝ պէտք է զանազանել քաղաքացի Հայերին զիւղականներէրից. Հայ գիւղացին ներկայացնում է նախնի հայկական տիպը: Կոցա բնակարանը յարմարացած է կլիմային. խիստ ցուրտ տեղերում աները բոլորովին գեանի տակն են, գեանափոր են, աւելի մեղմ կլիմայում կիսագեանափոր, իսկ ջերմ կլիմաներում վերերկրեայ, կամ դարձեալ կիսագեանափոր: Հայ գիւ-

ղացու տունը թէև փարթամ չէ, բայց իւր սարգովութեան մէջ շատ դեղեցիկ է և զարդարած: Նա բաղկանում է մէկ մեծ սենեակից, ուր իրանց բոլոր ժամանակը անց են կացնում ընտանիքի անդամները. այդ դահլիճի յատակը հաստրակ հող է ամուր ծածած. դորա մէջ տեղն է գտանվում վառարանը, ուր գիշեր ցերեկ մտում է ծուխը և վառվում է կրակը:

Դահլիճի շուրջը ներսից մէկ արշին բարձրութեամբ քաշած է պատ, որ կոչվում է սոփա, ծածկուած գոյնգոյն գորգերով, կապերաներով, դա է տան աթոռը, նստարանը, դահաւորակը և այլն: Կորանից արշին և կէս աւելի բարձր մէկ կամ երկու, երբեմն և բոլոր պատերի երկայնութեամբ, մի քանի ոտնաչափ խորութեամբ ներս է ընկած դէշը, ուր սարքում են հայ գիւղացիք իւրեանց պղնձեղէն, խեցեղէն և փայտեղէն անօթները, որոնց մաքրութիւնը կարող է յաղթել գերմանականին: Առաստաղը բարձրանում է դմբեթաձև և բաղկացած է միմեանց վերայ դասաւորուած հաստ և գեղեցիկ նկարներով փորագրուած գերաններից. այդ բոլորը վերջանում է հերթիկով, որով ինչպէս ծխնելոյցով մեղմօրէն դուրս է գալիս ծուխը և ներս է մտնում լոյսը: Կո է տան միակ լուսամուտը: Այդ դահլիճին կից մէկ կողմից գտանվում է հիւրանոցը շքեղ զարդարուած գորգերով, կապերաներով և մի քանի նահապետական հաստ և կոպիտ կարասիքներով, միւս կողմից գտանվում է մառանը լեքը և շտամարանը լեքը բնութեան բոլոր առատութիւնով և բարիքով: Տան

առաջ գտանվում է ընդարձակ սրահը, ուր ամբողջ օր գործում, մանուկ, հիւսում և կամ ուրիշ պարապմունքներով զբաղուած են տան հարսերը և օրիորդները: Բնակարանից փոքր ինչ հեռու առանձնացած գտնում գտանվում են հայ գիւղացու տանուկենդանիները, իսկ նորան կից է հնոցը — թոնիրը, ուր մեծ նանը երկու կամ երեք օրը մէկ իւրեանց արտերից ստացած ցորենի ալիւրից ինքը թխում է հացը:

Ընտանիքի հայրը բոլոր ընտանիքի անդամների համար ծնող հայր է և միևնոյն ժամանակ կառավարիչ իշխան. տան բոլոր անդամները նորան են յանձնում իւրեանց աշխատանքի բոլոր արդիւնքը և նորան են անպայման հնազանդվում, իսկ հայրը նոցա ամէնքի համար հոգոյն է և նոցա աշխատանաց վերահսկողը: Առանց հօր նախապէս գիտութեան ոչինչ գործ չէ կատարվում ընտանիքի մէջ: Հայ կինը իւր մարդու լծակից ընկերն է, խորհրդակիցը և օգնականը: Ամենայն ինչ երկուսի խորհրդակցութեամբ, փոխադարձ համաձայնութեամբ և վճիռովն է կայանում: Հօր մահից յետոյ ընտանիքի գերագոյն իշխանութիւնը անցնում է ընտանիքի մօրը, որ յայտնի է մեծ-նան անունով: Տան մէջ այժմ ամէնքը նորան են հնազանդվում. գիւղական հասարակութիւնը սկսում է նորա վերայ աւելի ծանր աչքով նայել, նա այնուհետև ձայն ունի գիւղական հասարակական գործերում իբրև ընտանիքի ներկայացուցիչ: Հօր և մօր կենդանութեան ժա-

մանակ, որդկերանցից ոչ ոք չէ կարող բաժանուել և հեռանալ ընտանիքից: Նոքա իւրեանց ծնողաց հաւանութեամբ, նոցա ընտրողութեամբ մէկ աղջկայ վրայ պսակուելով մնում են նոյն ընտանիքի մէջ և կազմում մի մեծ ընտանիք 30—80 հոգուց բաղկացած: Ծնողաց մահից յետոյ որդիք, նայելով իւրեանց կամքին կամ կհնազանդուին աւագ եղբօրը, կբնակվեն միասին և կամ բաժանուելով դարձեալ միմեանց կից կ'ապրեն առանձին:

Հայ կանայք և աղջկերք Թուրք, Քուրդ և ուրիշ արևելեան ազգերի նման փակուած չեն, այլ ազատօրէն շրջում են գիւղի մէջ, խումբ խումբ հաւաքուելով դնում են շրջակայ արտերը և այգիները, մինչև անգամ ազատօրէն խօսում են իւրեանց հասակակից հայ երիտասարդների հետ, բայց անձանօթներից քաշվում են, այն ևս Պարսիկ, Թուրք և Քուրդ վայրենաբարոյ ազգերի անհաւատարիմ վարմունքի պատճառով:

Մեծերին յարգելը, հիւրասիրութեան չափազանցութիւնը հայ ընտանիքի ամենազլաւոր յատկանիշն է: Նրբ մէկ ծերունի կամ հասակաւոր մարդ, լինի զա միանգամայն անծանօթ, գալիս է, իսկոյն բոլոր երիտասարդները նոյն իսկ չափահասները ոտի են կանգնում և մինչև նորեկը ինքը չնստի և իրաւունք չտայ նստելու, նոքա ևս չեն նստի, իսկ եթէ նորեկը անցորդ է՝ մինչև բաւական չանցկենայ իրանք էլ չեն նստի: Մեծի մօտ փոքրի խօսելը անհամեստութիւն է: Փոքրին մինչև չհարցնեն նա չպէտք է խօսէ:

Հայի տունը միշտ բաց է հիւրի համար. հայի տունը հիւրի կայարան է. միշտ հիւրը գալիս է, հիւրը գնում է, նորա տեղը դատարկ չէ մնում: Հիւրը հայի ասելով Աստուծոյ պարգէն է, Աստուծոյ ողորմութիւնն է. աւելի մեծ յարգանք և անուն ունի այն տունը, ուր ամենից շատ են իջևանում հիւրերը: Ազնիւ հիւրը ոչ միայն տան տիրոջն է, ոչ միայն տան տէրն է նորան պատուողը, այլ ամբողջ գիւղական հասարակութիւնը: Ամէնքը աշխատում են շահել նորա սիրտը և իւրեանց կարողացածի չափ պատուել նորան: Գիւղի մեծերը գալիս շարվում են հիւրի շուրջը և ամենայն կերպ աշխատում են գրաւել և շահել նորան: Հիւրի հետանալը նոցա համար մեծ կորուստ է:

Հասարակական կեանքը, փոխադարձ օգնութիւնը նոյնպէս Հայոց ամենազլխաւոր յատկութիւններից մէկն է. Մի որևիցէ մեծ աշխատանքի ժամանակ, իսկոյն գիւղի հասարակութիւնը հասցնում է իւր օգնութիւնը. օրինակ մէկ տուն շինելիս մէկը ձրիաբար գերաններն է բերում, միւսը քարը, երրորդը հողը և այլն: Այգեկութը, նոյնպէս և ուրիշ շատ աշխատանքներ կատարվում են փոխադարձ օգնութեամբ: Փոխադարձ օգնութեան մէջ հայ կանայք գերազանցում են տղամարդիկներին: Գիւղի որբերի հոգացողութիւնը հայ կանանց պարտքն է: Զբաւոր ընտանիքներին նպաստելը — պահպանելը նոյնպէս հայ կանանց պարտքն է:

Հայ ընտանիքը ունի և իւր հանգստութեան

քաղցր և ուրախ ժամերը: Իոքա են Հայոց կրօնական ազգային ժողովրդականութիւն ստացած սօները, որ կատարում են հայ երիտասարդները և օրիորդները նախապէս մեծ պատրաստութիւններ անելով. պար երգերը, խաղերը, որոնք ամենափառաւոր և հանդիսաւոր կերպով կատարում են Հայաստանում գիւղացիները, քաղաքացիք միանգամայն մոռացութեան են տուած. Հայ ընտանիքը հարուստ է ու շատ ուրիշ ազգային սովորութիւններով, աւանդութիւններով և այլն:

ՀԱՅՈՑ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՊԱՐԱՊՄՈՒՆԲԸ

Պարապմունքի մէջ Հայ կիներ հաւասար է աշխատում իւր մարդոյ հետ. կարուած լուսաւորուած աշխարհից հայ կիներ Ասիայում իւր ձեռով իրագործել է կնոջ աշխատանքի խնդիրը: Բացի տնային հոգացողութիւններից և պարապմունքներից այլ և երկրագործական բոլոր նուրբ պարապմունքները՝ գինեգործութիւնը, շերամապահութիւնը, կաթնային տնտեսութիւնը, ինչպէս ոստայնանկութիւնը, բազմատեսակ գործուածքները, հիւսուածքները, մանուածքները բոլորը հայ կնոջ ձեռքում են կենդրոնացած:

ԿԱԹՆԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆ: Հայ կանայք իւրեանց հանձնարով այս արհեստի մէջ կարող են մրցել եւրոպական հմուտ մասնագետների հետ: Կաթնից նոքա շինում են շատ ընտիր և տեսակ տեսակ

պանիր դաշտային հոտաւէտ ծաղիկներով: Խոտոր-
ջուրի և Համէնի կանայք աւելի յայտնի են բրդի նման
պանիր պատրաստելով: Բասէնի հայ կանայք թե-
ւերից բաղկացած ընտիր պանիր են պատրաստում:
Հատ տեղ էլ ուետինի պէս ձգուող պանիր են պատ-
րաստում: Բայց իւր համով գոված է և Պարսկա-
Հայոց մանրած պանիրը խառն համեմներով, որ խե-
ցեղէն ամանների մէջ լքցնելով հողի մէջ թաղում
են և մի քանի ամսից կամ տարիից յետոյ հանում են:
Գոված է և թերթերի պէս պատրաստուած սերը,
չորացրած մածուկը և թանը, որոնք կարելի է յետ
լուծել և ստանալ միանգամայն թարմ և նոր մա-
ծուն:

ՇԵՐԱՄԱՊԱՀՈՒԹԻՒՆԸ, որ շատ տեղ ժողովը-
դեան գլխաւոր պարագմունքն է կազմում, ամբողջա-
պէս կենտրոնացած է հայուհիների ձեռքում: Նա
մինչև վերին աստիճան ուսումնասիրել է իւր գործը,
այդ պատճառով և նորան շատ յաջողում է այդ
պարագմունքը. թէ պատրաստած մետաքսը և թէ
անպատրաստը գնում են մինչև Ֆրանսիայի և Ռու-
սաստանի ամենահեռուոր կողմերը: Շերամապահու-
թեան մէջ յայտնի են Գանձակի կանայք:

ՈՍՍԱՅՆԱՆԿՈՒԹԻՒՆ: Այս պարագմունքի մէջ
ևս հայ կանայք բաւական առաջացած են: Իւրեանց
շինած նահապետական պարզ փայտեայ գործիքների
վրայ հայուհիները գործում են նուրբ, գեղեցիկ և
գիմացկուն քաթաններ, շալեր, կտաւներ, բամբա-
կեայ շապիկներ, երեսորբիչներ, սփռոցներ, թաշ-

կինակներ և այլն: Նատ գոված են Նրզնկայի հայ
կանանց բաղանիսի համար պատրաստած բրդոտ
շապիկները և երեսորբիչները. նշանաւոր են և Բա-
ղէշի հայ կանանց ձեռքով գործած կտաւեղէնները,
Սերաստիայի գորգերը և կապերտները. բայց ամե-
նաընտիր կապերտներ և գորգեր պատրաստում են
Պարսկա-Հայաստանի հայուհիք. պակաս չեն և Սիւ-
նեաց (Ղարաբաղի) կապերտները, գորգերը և նուրբ
ու գիմացկուն գուլբաները: Գուլբաների ամենալա-
տեսակը դտանվում է Նրզնկայում: այդ տեղի հայու-
հիների գործած գուլբաների վերայ ինչպէս մազա-
ղաթի վերայ կարելի է գրել: Վանայ հայուհիք կա-
րող են պարծենալ Փուշիկի աղնիւ մազից պատրաս-
տած նուրբ շալերով կամ անձրև չանցկացնող կեր-
պաններով, որ ճանապարհորդների համար վերար-
կունների տեղ են ծառայում: Փոքր-Հայաստանում,
Սրբեկերի և մանաւանդ Գիւրիւնի կանայք հռչա-
կուած են իւրեանց ընտիր, նուրբ և գեղեցիկ շալե-
րով և ուրիշ բազմաթիւ տեսակ տեսակ կերպանե-
րով: Տիգրանակերտի հայ կանայք յայտնի են մե-
տաքսեայ և ոսկեթել գործուածքներով:

Հայ կինը հմուտ է և խոհարարական ար-
հեստի մէջ, նա պատրաստում է մի քանի տարի
մնացող ապուխտներ, ղաուրմաններ, բաստուրմաններ,
քաղցրաւենիք և այլն: Այդ բոլոր պարագմունքի
մէջ հայուհին չէ մոռանում և իւր որդոց դաստիա-
րակութիւնը, տղայոց յանձնելով տեղական ուսում
նարանին, քահանային կամ տիրացուին, ինքը հո-

և Երբորտ - Հայ: Կիլիկիան և Հայոց - Միջագետքը իւրեանց փոքրութեան պատճառով չունէին բաժանմունքներ: Մեծ - Հայաստանի նահանգները իւրեանց ընդարձակութեան պատճառով բաժանուած էին երկրորդական մասերի որոնք կոչվում են գաւառներ. գաւառների թիւը հարիւր իննսուն է եղած, բայց հասած է և մինչև 600ի:

Հայաստանը իւր անկախութիւնը կորցնելուց յետոյ ընկաւ ուրիշների ձեռքը: Այժմ նա բաժանուած է երեք տէրութեանց մէջ. հիւսիս արևելեան մասը պատկանում է Ռուսաստանին, հարաւ արևմտեան մասը Տաճկաստանին և հարաւ արևելեան մասը Պարսկաստանին: Ռուսա-Հայաստանի և Պարսկա-Հայաստանի սահմանները կազմում է Արաքսը սկսած Մասիսից դէպի արևելք մինչև Կուրի հետ խառնուիլը: Կուր գետի բերանից դէպի հարաւ ձգվում է մի փոքր ծովազրկայ շերտ ևս, որի արևմտեան սահմանը Պարսկա - Հայաստանի հետ կազմում են Գիրանու սարերը: Ռուսա - Հայաստանի և Տաճկա - Հայաստանի սահմանները կազմում են՝ Մասիս, Բարսող և Զրաբաշխ սարերը հարաւից և Պարխարի սարերը հարաւ արևմտից. Տաճկա - Հայաստանի և Պարսկա - Հայաստանի սահմանները կազմում են՝ Մասիս լեռը, Բուժուենաց լեռները և Զազրոսի լեռնաշղթան: Հայաստանը օտարների ձեռքը ընկնելուց յետոյ՝ կորցրեց իւր նախնի քաղաքական բաժանմունքները, մնացին գործածութեան մէջ միայն նոցա անունները, այն ևս Հայոց:

Տաճկա - Հայաստանը այժմ բաժանուած է վելայէթների, վելայէթները բաժանուած են սանջակների, սանջակները բաժանուած են զազանների: Վելայէթի գլխաւոր կառավարիչը վեալին է, սանջակինը միւթսարիֆը, զազանինը գայմագամը: Տաճկական Մեծ-Հայաստանը բաղկացած է հետևեալ մասերից՝ Արդուսայ վելայէթից (Բարձր - Հայք, Տուրուբերանի հիւսիս արևմտեան մասը), Վանայ վելայէթից (Վասպուրականի արևմտեան մասը, Տուրուբերանի, Մոկաց և Կորդուաց արևելեան մասերը), Իխորէէի վելայէթից (Աղձնեաց, Կորդուաց, Մոկաց արևմտեան մասերը, Մոփաց հարաւային մասը, երրորդ Հայոց արևելեան մասը): Մոսուրէլ - Իւլ - Ալիլի (Սարբերդի) Բաշ - Ջեւսարիֆլիֆից (Չորրորդ Հայք): Փոքր - Հայաստանը բաղկացած է Տրապիզոնի վելայէթից (Պոնտոս), Սեբաստիայի վելայէթից (Նրրորդ - Հայք) և Կէսորի կամ Այսորի սանջակից (Առաջին - Հայք): Կիլիկիան բաղկացած է Արմանի վելայէթից և Հուլի վելայէթի հիւսիսային մասից. իսկ Հայոց Միջագետքը կազմում է Հայեպի վելայէթութեան արևելեան մասը:

Ռուսա - Հայաստանը քաղաքականապէս բաժանուած է հինգ նահանգի (գուբերնիա), իսկ նահանգները բաժանուած են գաւառների (ուեզդ): Նահանգների գլխաւոր կառավարիչն է նահանգապետը, իսկ գաւառինը՝ գաւառապետը: Ռուսա-Հայաստանի նահանգները են՝ Արսի նահանգ (Տայք, Գուգարքի և Այրարատի արևմտեան մասը), Երևանեան նահանգ (Այրարատի արևելեան մասը Սիւնեաց ա-

րեմտեան մասը), Գանչակի նահանգ (Սիւնիք, Ուսիք, Արցախի արեմտեան մասը), Բարուայ նահանգ (Փայտակարան), Թիֆլիսի նահանգ Կուր գետից հարաւ, (Արցախի արեմտեան և Գուգարքի արեւելեան մասը):

Պարսկա - Հայաստանը ամբողջապէս կազմում է մէկ կուսակալութիւն, որ կոչվում է Արքէշյշան (Պարսկա - Հայք, Վասպուրականի և Կորդուաց արեւելեան մասը, Փայտակարանի հարաւային մասը): Աղբբէյջանի կուսակալութիւնը բաժանվում է հինգ խանութիւնների: Կուսակալութեան գլխաւոր կառավարիչը միշտ լինում է աւագ շահագրան, իսկ միւս խանութիւնների գլխաւոր կառավարիչներն են հասարակ խաները:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՏԱՃԿԱ - ՀԱՅԱՍՏԱՆ: Տաճկա - Հայաստանում իւրաքանչիւր վեալի, միւթսարիֆ, և գայմազամ իւր վիճակի կատարեալ տէրն է ու կառավարում է երկիրը իւր կամքի համաձայն: Առանձին հաստատած օրէնքներ, որի զօրութեամբ կարողանային կառավարել անխտիր բոլոր ազգութիւնները, չկան: Սղած օրէնքները ևս կրօնական հիմանց վրայ լինելով հաստատուած, քաղաքական նշանակութիւն քիչ ունեն: Քրիստոնեայ և ոչ-քրիստոնեայ կամ մահմեդական տարրերը միատեսակ օրէնքների չեն ենթարկվում և հաւասար իրաւունքներ չեն վայելում: Նոյն իսկ վար-

չութիւնը այնպիսի օրէնքներով է կազմուած, որ իւրաքանչիւր կառավարիչ մահմեդականութեան պաշտպան պէտք է լինի անպատճառ:

Կառավարիչները շատ քիչ վարձ են ստանում տէրութիւնից. կան մինչև անգամ այնպիսի պաշտօնեաներ, որոնք ծառայում են միանգամայն առանց ռոճիկի: Օրինակ ուլէմները (գատաւորները) միանգամայն վարձ չեն ստանում կառավարութիւնից, այլ նոքա ստանում են մի տեսակ վարձ գատի կամ քննութեան ենթարկուողներից և նայելով վէճի մեծութեան կամ փոքրութեան ստանում են աւելի կամ պակաս: Ի հարկէ այդպիսի հանգամանքում շատ մեծ նշանակութիւն ունի ուլեմի կամքը, թէ յօդուա ում պէտք է վճուել հարցը: Նոյն իսկ մեծ պաշտօնեայք, ինչպէս փաշաները, ամենաստորին ռոճիկով (ամիսը 10 մանէթ) փառաւոր ապրում են, որովհետև հարստահարում և կողոպտում են ժողովուրդեան, իսկ հաշիւ պահանջող չկայ, միայն թէ իրանք էլ շահէին իւրեանց բարձր պաշտօնեաներին: Իւրեանց պաշտօնին նայելով գայմազամները ստորադրվում են միւթսարիֆներին, միւթսարիֆը վեալին, իսկ վեալին Բարձրագոյն - Իրան կամ Սուլթան - Փաղիշահին, որ մարմնաւոր և հոգեւոր գլուխ է համարվում ամբողջ կայսերութեան մէջ: Մամուրէթ - Իւլ - Ազիզի բաշ - միւթսարիֆութիւնը բացառութիւն է կազմում. նա ոչ ոքի չի ենթարկվում և ուղղակի յարաբերութիւն ունի Բարձր - Իրան հետ:

Տաճկա - Հայաստանում Հայոց հոգեւոր առեան-

ները բացի կրօնական հարցերը քաղաքական գործերում ևս իրաւունք և ձայն ունին: Այսպէս օրինակ եթէ Հայ գիւղացիների մէջ անբաւականութիւն պատահի, նոքա իւրեանց զանգատով կրիմեն Հայոց հոգեւոր ատեանները, յաջորդին կամ առաջնորդին իսկ առաջնորդի կամ յաջորդի խօսքը կատարեալ զօրութիւն ունի և վճիռը ընդունւում է: Եթէ վէճը Հայի և մի որեւիցէ մահմեդականի մէջ է, իսկապէս պէտք է զիմեն Տաճիկ կառավարութեան, բայց Հայ դատաւորների ճշմարտութիւնը այնքան գերազանց է Տաճիկականից, որ շատ անգամ մահմեդականները ինքեանք խնդրում են զիմելու Հայոց հոգեւոր ատեանները առաջնորդներին: Եթէ հայ հասարակութիւնը շրջապատող օտար ազգերից ներդրութիւն է կրում և կամ դժգոհ է Տաճիկ կառավարչներից, նա դարձեալ զիմում է իւր առաջնորդին, որը իբրև միջնորդ յայտնում է Տաճկաց կամ օտարազգաց ներկայացուցիչներին և կամ անմիջապէս զիմում է Հայոց-Պատրիարքին Կ. Պօլսում, որը և իւր կողմից զիմում է Բարձրագոյն - Իրան: Կ. Պօլսոյ Հայոց Պատրիարքը ամբողջ Տաճկաստանի Հայոց հոգեւոր, միևնոյն ժամանակ քաղաքական գլուխ է համարւում: Տաճկաստանի - Հայերը ունին և «ուլֆային» «սահմանադրութիւն» որի զօրութեամբ Հայերը իւրեանք են հոգում և կարգադրում հայոց կրօնական, քաղաքական, ուսումնական և անտեսական գործերի մասին: Հայ ազգի ներկայացուցիչներից կազմուած է «Ազգային Ժողովը», որի նախագահն է Հայոց Պատրի-

արքը: Ազգային կենտրոնական Ժողովը գտանւում է Կ. Պօլսում և ունի իւր ճիւղերը Տաճկա - Հայաստանի և ամբողջ Տաճկաստանի այլևայլ գաւառներում: Ազգային Ժողովն է վճռում ամբողջ Տաճկաստանում բնակուող Հայերի վերաբերեալ ազգային հարցերը. նոյն իսկ Պատրիարքին իրաւունք ունի փոխելու տեղը ուրիշին նշանակելու: **ՊԱՐՍՅԱ - ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ:** Ինչպէս կուսակալը կամ աւագ - խանը նոյնպէս և երկրորդական, երրորդական խաները, տմէնքը կատարեալ տէրեր են իւրեանց յանձնուած վիճակում: Նոքա վրայ մինչև պարտք է զրաժ որոշեալ քանակութեամբ տարեկան հարկ վճարել տէրութեան, իսկ թէ ինչպէս հարստահարելով Ժողովրդեան կրկնապատիկ եռապատիկ, տասնապատիկ աւելի կազանջեն, այդ տէրութեան գործը չէ. խանը իւր վիճակը կամ խանութիւնը կապալով է վերցնում որոշեալ ժամանակ և մինչև ժամանակ լրանալը իւր կամքով է կառավարում երկիրը: Երկիրը կառավարելու համար չկան հաստատ քաղաքական օրէնքներ, որի զօրութեամբ կարողանային կառավարել առանց խտրութեան մահմեդական և ոչ մահմեդական տարրը: Եղած օրէնքները զուտ կրօնական են և այդ կրօնական օրէնքների անփոփոխ պահպանելը Պարսից հոգեւորականութեան պարտքն է: Բայց անսանձահարելի կաշառակերութիւնը թոյլ չէ տալիս խաներին նոյն իսկ այդ կրօնական օրէնքները ճշմարտութեամբ կատարել մահմեդականների վերաբերութեամբ:

Պարսկա - Հայաստանում: Հայ - հոգևորականութեան նոյնպէս կրօնականի հետ միասին տուած է և քաղաքական իշխանութիւն իւր ստորագրեալներէ վերաբերութեամբ:

ՌՈՒՍԱ - ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ: Ռուսա - Հայաստանում նահանգապետները իւրեանց նահանգը և դաւառապետները իւրեանց դաւառը կառավարում են տէրութիւնից հաստատուած քաղաքական օրէնքների համաձայն: Բացի դոցանից դաւառներում կան դաւառական և նահանգներում նահանգական դատաստանատներ, ուր առանց խորութեան ազգի և կրօնի ամէնքը դատվում են ընդհանուր և հաստատ քաղաքական օրէնքներով: Գաւառապետները ենթարկվում են նահանգապետին, իսկ նահանգապետները Կովկասեան Կուսակալին, որ նստում է Տփլիս:

Ռուսա - Հայաստանի Հայ-հոգևորականութիւնը չէ վայելում այնպիսի քաղաքական իրաւունքներ, ինչպէս Տաճկա - Հայաստանի և Պարսկա - Հայաստանի Հայ հոգևորականութիւնն է վայելում:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ ԵՒ ԲԱՂԱԲՆԵՐԸ

Ա. ԲԱՐՉՐ - ՀԱՅՔ

Հայաստանի բոլոր նահանգներից բարձր է, այդ պատճառով և կոչվում է Բարձր - Հայք. գտանվում է Երկրորդ - Հայքի, Տայոց, Այրարատի և Տուրուբե-

րանի մէջ: Այստեղ են գտանվում Տօրոսի, Մոսկիքեան և Բիւրակնեան լեռաների ճիւղերը. այստեղից են բղխում Եփրատ, Երասխ և ձորոխ խրեանց բազմաթիւ վտակներով: Երկրի ջրառատութեան համաձայն է և երկրի պողաբերութիւնը. ամենապողաբեր մասերը կազմում են Կարնոյ և Երզնկայի դաշտերը. Բարձր - Հայքը հարուստ է աղի, երկաթի, քարածուխի և ոսկու հանքերով. նոյնպէս բազմաթիւ առողջարար հանքային ջրերով. կենդանիներից աւելի նշանաւոր են ձին, ոչխարը և ջորին, իսկ թռչուններով շատ հարուստ է Կարնոյ շամբը:

Հին ժամանակ Բարձր - Հայքը բաժանուած էր ինն դաւառի, որոնցից նշանաւոր են՝

ԿԱՐՆ

Այս գաւառի գլխաւոր քաղաքն է Կարն կամ Արդերում կամ Երզում, գտանվում է մէկ ընդարձակ դաշտի մէջ. ամուր բերդաքաղաք է. շրջապատած է երկու կարգ խիտ հաստ և ամուր պարիսպներով, եօթանասուն և երկու աշտարակներով, ունի և ամուր միջնաբերդ տաներկու աշտարակներով. միջնաբերդումն է գտանվում կուսակալի ապարանը և զինարանը. Կարնը նշանաւոր է և իբրև վաճառաշահ քաղաք, գտանուելով այն մեծ ճանապարհի կենտրոնում, որ միացնում է Տաճկաստանը, Ռուսաստանը և Պարսկաստանը, յայտնի է իւր վոխաղրական վաճառականութեամբ, ունի շատ վաճառանոց-

ներ, ուր օրը հազար քարաւան ներս է մտնում, հազարը դուրս գալիս: Ծաղկած են Կարինում և արհեստները. արհեստներից աւելի առաջացած են բամբակագործութիւնը, մետաքսագործութիւնը և պղնձագործութիւնը. Կարինում շինում են շատ ընտիր հրացաններ և ատրճանակներ. երկու անգամ լքցրած հրացանը արձակելիս չի ճայթփում. զէնքերը ջրի մէջ ընկնելուց չեն ժանգոտում: Կարինը իւր գեղեցիկութեամբ ևս առաջինն է ամբողջ Հայաստանում: ունի շատ գեղեցիկ շինութիւններ, որոնցից նշանաւոր են՝ Ուլուճումի մզկիթը, որ 150 ոտնաչափ երկայնութիւն և 120 ոտնաչափ լայնութիւն ունի. Զիֆտի մինարէն, որ յախճապակեայ գոյնզգոյն ազիւսներով է շինած. Նումունէի քէպէ մզկիթը, որ նոյն ձևով և չափսով է շինած, ինչպէս Մէքքինը: Մէքքին համամ կոչուած բաղանիքը: Եկեղեցիներից նշանաւոր են Աստուածածնայ եկեղեցին: Այստեղ է նստում Բարձր - Հայոց առաջնորդը. բնակիչների բազմութեամբ ևս Կարինը բոլոր քաղաքներից գերազանց է. մօտ 90,000 բնակիչ ունի, որի երրորդ մասը Հայեր են:

Կարինից հարաւ արևելք Երասխի ափին գտնանվում է Արծն քաղաքը, որ այժմ գիւղ է:

ՍՊԵՐ

Քաղաքներից նշանաւոր է Սպեր. գտանվում է ձորոխի աջ ափին. ամուր բերդաքաղաք է. քաղաքի շուրջը պատած է պարտէզներով և այգիներով:

հարուստ է մեղրամոմով. շրջակայքում ոսկու և պղնձի հանքեր կան: Բաբերդ գտանվում է ձորոխի ձախ ափին, երկու կողմից ճնշուած է լեռաներով. ամուր բերդաքաղաք է, ունի ամուր բերդ բարձր քարաժայռի վրայ. բնակչաց թիւն է 8,900, որոնցից մօտ 2,000 Հայեր են:

ԴԱՐԱՆԱՂԻ

Գլխաւոր քաղաքն է Կամախ կամ Անի բերդ. խիստ ամուր դիրք ունի. ունի բերդ. նշանաւոր է Կամախի մօտ գտանուած ստորերկրեայ անցքը. Նփրատ գետի ասիով: Այդ ստորերկրեայ անցքը միացնում է երկու ստորերկրեայ թաղեր, մէկը Նփրատի մէկ կողմն է, միւսը միւս կողմը. առաջինը ներկայացնում է զօրանոցներ և պալատներ իւրեանց շքեղ ննջարաններով, դահլիճներով և սրահներով, որոնք տաշած են ամբողջապէս միակտոր ժայռի մէջ: Այդ զօրանոցների առջև կարող են կանգնել հազարաւոր զօրքեր: Այդ պալատներից մէկ ստորերկրեայ անցք տանում է դէպի միւս կողմը ժայռի մէջ փորուած եկեղեցին:

ԵԿԵՂԻԲ

Եկեղեցաց գլխաւոր քաղաքն է Երեւ կամ Երզնկան, գտանվում է Նփրատի աջ ափին. մօտ

18,000 բնակիչ ունի, որի երրորդ մասը Հայեր են. մեկ բարձր ժայռի վրայ ունի միջնաբերդ. Երզնկայից արևմուտք գտանվում է Թիլ աւանը:

Բ. ՉՈՐՐՈՐԴ - ՀԱՅՔ

Այս նահանգը այլապէս կոչվում է Ծոփք կամ Ծոփաց աշխարհ. գտանվում է Բարձր-Հայքից հարաւ, Եփրատից արևելք, Աղձնիքից հիւսիս և Տուրուբերանից արևմուտք: Երկիրը խիստ լեռնոտ է, այստեղ սփռուած են Տօրոսի բազմաթիւ ճիւղերը. այստեղից է սկսում արևմտեան Տիգրիսը իւր բազմաթիւ ճիւղերով: Երկիրը Արածանի գետով բաժանվում է հիւսիսային և հարաւային մասերի: Հարուստ է բուսականութեամբ. աւելի նշանաւոր է Չորրորդ-Հայոց բամբակը, խաղողը և գինին: Հանքերից նշանաւոր են արծաթի, ոսկու, քարածուխի և պղնձի հանքերը: Հին ժամանակ Չորրորդ-Հայքը ունէր ութ գաւառ, որոնցից նշանաւոր են՝

ՀԱՆՁԻԹ

Այս գաւառի գլխաւոր քաղաքն է Խարբէր. գրտանվում է Արածանոյ ձախ կողմը. նշանաւոր բերդաքաղաք է. շուրջը պատած է ամուր պարսպով. լեռան վրայ ևս ունի մի ամուր բերդ. նշանաւոր է և իբրև վաճառաշահ քաղաք. մեծ քանակութեամբ արտադրում է բամբակ, շերամ և գինի, որ մշակ-

վում են քաղաքի շրջակայքում: Խարբերդը 20,000 բնակիչ ունի, որոնց մօտ երրորդ մասը Հայեր են: Կապան գտանվում է Խարբերդից դէպի արևմուտք Եփրատի ձախ ակին. հարուստ է շատ արծաթի և երկաթի հանքերով:

ԲԱՆԱՅՈՎԻՏ

Գլխաւոր քաղաքն է Բալու. գտանվում է Արածանոյ աջ ակին. ամուր բերդաքաղաք է: Եօթը հազար բնակիչ ունի, որոնցից մօտ երրորդ մասը Հայեր են: Բալուայ մօտեքքում գտանվում են և շատ առատ պղնձի ու քարածուխի հանքեր. խիստ երկրաշարժներից քաղաքը մեծամեծ վնասներ է կրում:

ՊԱՂԻՆ

Գլխաւոր քաղաքն է Արիճի կամ Արղանա. ամուր բերդ է. մօտ 3,000 բնակիչ ունի. կէսից աւել Հայեր են: Արղանոյ մօտեքքում կան հարուստ ոսկե հանքեր. գոված են և Արղանայի այգիները խրեանց ընտիր խաղողով:

Գ. ԱՂՉՆԻՔ

Աղձնեաց սահմանները կազմում են հիւսիսից Չորրորդ-Հայքը, հարաւից Հայոց-Միջագետքը, արևելքից Կորձէքը, արևմուտքից Փոքր-Հայաստանը:

Երկրի հիւսիսային և հարաւային մասը դաշտային է, միջին մասը լեռնոտ, ուր ձգվում են Կորդուաց և Տօրոս լեռների ճիւղերը: Այս երկրով է անցնում արեւմտեան Տիգրիսը իւր բազմաթիւ ճիւղերով: Երկիրը խիստ բարեբեր է, բուսուցանում է ջերմ կլիմայի բոյսեր: Հանքերից աւելի նշանաւոր են երկաթի, կապարի, պղնձի և նաւթի հանքերը: Շատ կան այս երկրում և հանքային տաք ջրեր: Հին ժամանակ Աղձնիքը բաժանուած էր 10 գաւառի, որոնցից նշանաւոր են՝

ՍԱՍՈՒՆ

Երկիրը խիստ լեռնոտ է, բնակիչները կտրուկ և պատերազմասէր, բնութեամբ խիստ հիւրասէր և օտարներին պատուող լեզուները թանձր և խոշորաձայն: Այս գաւառի գլխաւոր քաղաքն է Սասուն, որ ամուր բերդ ևս է. շինած է բարձր լեռան վրայ սորա շրջակայքում ընտիր խաղող է մշակվում: Աղձնեաց մէջ է գտանվում և Տիգրանակերտ կամ Իխարբէքիր քաղաքը, որի գաւառը անյայտ է. գտանվում է արեւմտեան Տիգրիսի ափին. Տիգրանակերտը նշանաւոր է իբրև բերդաքաղաք. շուրջը պատած է ամուր պարիսպներով ամրացրած եօթանասուններկու աշտարակներով: Պարիսպի վրայ կարող են երկու կառք զուգընթաց զնայ: Պարսպի շուրջը ևս խրամով է պատած: Քաղաքը ունի և միջնաբերդ, ուր գտանվում է կուսակալի պալատը. Տիգրանակերտում ծաղկած են և արհեստները, մանաւանդ բամբակագործութիւնը, մետաքսագործութիւնը, պղնձագործութիւնը. ամենից աւելի գոված են ոսկեթել գործուածքները: Տիգրանակերտը Հայաստանի հարաւում առաջին ընդարձակ վաճառաշահ քաղաքն է. մօտ 40,000 բնակիչ ունի, մեծ մասը Քուրդ և Ասորի: Քաղաքի շրջակայքը խիստ պտղաբեր է. գոված է Տիգրանակերտի սեխը և ձմերուկը:

տում ծաղկած են և արհեստները, մանաւանդ բամբակագործութիւնը, մետաքսագործութիւնը, պղնձագործութիւնը. ամենից աւելի գոված են ոսկեթել գործուածքները: Տիգրանակերտը Հայաստանի հարաւում առաջին ընդարձակ վաճառաշահ քաղաքն է. մօտ 40,000 բնակիչ ունի, մեծ մասը Քուրդ և Ասորի: Քաղաքի շրջակայքը խիստ պտղաբեր է. գոված է Տիգրանակերտի սեխը և ձմերուկը:

Դ. ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ

Տուրուբերանի սահմանները կազմում են հիւսիսից Այրարատը, արեւելքից Վասպուրականը, հարաւից Մոկաց աշխարհը, արեւմուտքից Չորրորդ Հայք և Բարձր Հայք: Երկիրը լեռներ և դաշտեր շատ ունի. այստեղ են ձգվում Տօրոսի ճիւղերը Խոյթ, Գոգուռ, Ներքովդ, Սիփան և այլն: Տուրուբերանի միջով անցնում է Արածանին իւր մէջ ընդունելով բազմաթիւ վտակներ՝ Մանազկերտայ ջուրը, Խնուսայ գետը, Մեղրագետը և այլն: Երկիրը խիստ պտղաբեր է և առատութեամբ բուսուցանում է ցորեն, մանաւանդ հիւսիս արեւելեան կողմերը, ծխախոտ հարաւային կողմերը: Հանքերից նշանաւոր են կարմիր և սպիտակ աղը, երկաթը, զոնիւր և քարածուխը: Այս նահանգի արեւելեան կողմն է գտանվում Վանայ ծովը իւր Ալթամար, Առտէր, Կտուց և Լիւմ կղզիներով: Տուրուբերանը հին ժամանակ

ՏՈՒԱՐԱՆՆԵՐ

Գլխաւոր քաղաքն է Խնուս, ամուր զիրք ունի, բերդաքաղաք է. 2,200 բնակիչ ունի, կէսը Հայ կէսը Տաճիկ:

Ե. ՄՈԿԻ

Մոկաց սահմաններն են հիւսիսից Տուրուբերան և Վասպուրական, արևելքից Վասպուրական, հարաւից Կորձէք, արևմուտքից Ծոփք: Երկրի մակերևոյթը լեռնային և դաշտային է. հարաւում ձգվում են Կորդուաց լեռների ճիւղերը, արևելքում Չագրուսի ճիւղերը, իսկ հիւսիսում բարձրանում է Առնոս լեռը: Մոկաց միջով արևելքից դէպի արևմուտք ձգվում է Արևելեան Տիգրիսը իւր բողմաթիւ մանր վտակներով: Երկիրը պտղաբեր և հարուստ է, բայց առհասարակ լեռներով կտրտուած լինելու, ճանապարհների բացակայութեան և տեղական բազմաթիւ Քուրդ ցեղերի պատճառով շատ քիչ է ուսումնասիրած: Հին ժամանակ Մոկաց նահանգը ունէր ինն գաւառ: Այս նահանգի մէջ նշանաւոր է Մոկ գիւղաքաղաքը Տիգրիսի աջ ափին. բնակիչները բոլորը Հայեր են. փոքրիկ վաճառաշահ քաղաք է. վաճառում է մեծ քանակութեամբ մեղրամոմ. արհեստներից առաջացած են ոստայնանկութիւնը և ներկարարութիւնը. գործում են բաւական գեղեցիկ

մանրաներ, բամբակեայ կերպաներ: Գոված են և այստեղի այծի մազեց գործած խիստ գիմնացկուն կոշիկները:

Զ. ԿՈՐՃԱՅԻ

Սահմանները կազմում են հիւսիսից Մոկք, արևելքից Պարսկահայք, հարաւից Ատրեստան, արևմուտքից Աղձնիք: Երկիրը խիստ լեռնոտ է. այստեղ են ձգվում Կորդուաց և Չագրուսի բարձր լեռնաշղթաները: Աւազակաբարոյ և կիսավայրենի Քուրդ և Ատրիների ձեռքին է այս երկիրը. կեանքի և կայքի կտտարեալ անապահովութիւն է տիրում այս երկրում, ուստի և մինչև այժմ լաւ ուսումնասիրուած չէ: Քաղաքներ և գիւղեր այստեղ համարեա թէ չկան. անմատչելի լեռնազագագթները կազմում են նոցա բնակութեան գլխաւոր տեղերը: Այս նահանգը հին ժամանակ բաժանուած էր տասնեմէկ գաւառների:

Կորձէից գլխաւոր քաղաքն է ձուլմէրի. շինած է մօտ հինգ հազար բարձրութեամբ մի բարձր ժայռի վրայ Չաւ գետի ափին. ամուր բերդաքաղաք է, մօտ 3,000 բնակիչ ունի Ատրի, Քուրդ և մասամբ Հայ: ձուլմէրի մօտ է Քոչմէնէ գիւղը, ուր նստում է Ատրոց Մարտինը (Պատրիարքը) որ հոգեւոր և քաղաքական գլուխ է համարվում ատրիների:

Է. ՊԱՐՍԿԱՀԱՅԻ

Պարսկահայոց սահմանները կազմում են հիւսիսից Վասպուրականը, արևելքից Ատրպատականը,

հարաւից Մարք և արեւմուտքից Կորճէքը: Երկրի արեւմտեան մասը լեռնոտ է. այստեղ են ձգվում Զագրոս լեռան ճիւղերը, երկրի արեւելեան մասը դաշտային է, միայն հիւսիս արեւմտեան մասում բարձրանում է Սոհունց բարձրաբերձ լեռը: Երկրի մէջ տեղ հիւսիսից հարաւ ձգվում է Որմիոյ լիճը, որ բաղնաթիւ գետեր է ընդունում շրջակայ լեռներից: Երկիրը բարեբեր է և հարուստ թէ բուսականութեամբ և թէ կենդանիներով: Հանքերից առատ են աղի և երկաթի հանքերը: Հին ժամանակ Պարսկահայքը ունէր ինն գաւառ: Այս նահանգի քաղաքներից նշանաւոր են Խոյ, գտանվում է Կոտուր գետի ձախ ափին. վաճառականական յարմար դիրք ունի, սորա վրայով են անցնում Տաճկաստանից և Ռուսաստանից դէպի Պարսկաստան և Հնդկաստան գնացող ապրանքները: Ծաղկած է քաղաքի ներքին և արտաքին վաճառականութիւնը. մօտ 30,000 բնակիչ ունի: Քաղաքի շրջակայքը պողաբեր է և ծածկուած է այգիներով: Խոյի մօտ է գտանվում և Կոտուր բերդը: Սալմասթ (Իրիման) գտանվում է համանուն գետի վրայ, որ թափվում է Որմիոյ լիճը հիւսիսից. Որմի, գտանվում է համանուն լճի արեւմտեան կողմը Շահեր գետի վրայ, մօտ 20,000 բնակիչ ունի Պարսիկ, Ասորի, Հրէայ և Հայ: Պարսկահայոց մէկ մասն էր կազմում հին ժամանակ և Ատրպատականի հիւսիս արեւմտեան կողմը, որի մէջ քաղաքներից նշանաւոր են՝ Քալբէժ. գտանվում է Աջի գետի վրայ, առաջնակարգ վաճառաշահ քաղաք է. այստեղ են հաւաքվում

Կովկասի ապրանքը Երեւանի վրայով, Տաճկաստանի ապրանքը Արդերուփի վերայով, Ռուսաստանի ապրանքը Կասպից ծովի վրայով, ամբողջ Պարսկաստանի ապրանքները Թէյրանի և Համազանի վրայով: Հարիւր քսան հազար բնակիչ ունի, այստեղ է նստում Պարսկական կուսակալը: Արասի, գտանվում է համանուն գետի վրայ դաշտի մէջ. շրջապատած է պարիսպներով, վաճառաշահ քաղաք է. ունի մօտ 6,000 բնակիչ, շրջակայքում կան ցուրտ և տաք հանքային ջրեր: Մարաշ, գտանվում է Սաֆի գետի վրայ. 14,000 բնակիչ ունի:

Ը. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

Սահմանները են արեւմուտքից Տուրուբերանը, հիւսիսից Այրարատ և Սիւնիք, արեւելքից Փայտակարան և Պարսկահայք, հարաւից Մոկք և Կորճէք: Այս նահանգը Հայաստանի բոլոր նահանգներից մեծ է. ունի շատ լեռնային և դաշտային մասեր. լեռներից նշանաւոր են Բուժունեաց լեռները, Աղբակայ լեռները, Արտոս, Վարազ լեռները և այլն: Այս երկրով է անցնում Արաքսը, Կարմիր վտակով, Զաք գետը և շատ ուրիշ մանր գետեր, որոնք թափվում են Վանայ և Որմիոյ լճերը: Երկիրը խիստ պարարտ է և լաւ մշակած հարուստ ամենայն տեսակ բուսականութեամբ և ընտիր կենդանիներով. գոված են Վասպուրականի այծերը իւրեանց ընտիր մաղով, ոչխարները իւրեանց աղնի-

բրդով և պարարտ դեմակով, այնպէս որ չկարողանալով հետևից քաշ տալ, գիւղացիք շինում են փոքրիկ սայլակներ և վրեն դնելով ահագին դեմակը լծում են ոչխարին և այդպիսով հեշտացնում նոցա մանգալը արօտներում: գոված են կրակոտ ձիաները և խոշոր կովերը: Հանքերից առատ են պղնձի, երկաթի, քարածուխի, աղի և կապարի հանքերը: Հայաստանի ամենից բազմամարդ և հարուստ նահանգն էր մէկ ժամանակ, ունէր 4,400 գիւղ, 72 բերդ, տասը քաղաք, 900 վանք, երկու միլիօնից աւելի բնակիչ և կազմում էր առանձին թագաւորութիւն. այժմ դարձել է սակաւամարդ, քաղաքները անշուք են, բնակիչները մեծ մասով աղքատ և խեղճ: Բայց և այնպէս դարձեալ այս նահանգում տիրապետող տարրն է Հայը, որ թէ թուով, թէ նիւթական և թէ բարոյական կողմանէ բարձր է շրջապատող ազգերից: Այս նահանգը հին ժամանակ բազկացած էր երեսուսունևից գաւառներից, որոնցից նշանաւոր են՝

ՌԵՏՈՒՆԻԲ

Գլխաւոր քաղաքն է Ռաբան. գտանվում է համանուն գետի վրայ Վանայ լճի հարաւային կողմը: Ունի ամուր բերդ. այս գաւառին էր պատկանում Աղթամար կղզին համանուն քաղաքով. Ոստանից դէպի արևմուտք գտանվում է Նարեի գիւղը Նարեկայ հռչակաւոր վանքով:

ՏՈՍԲ

Այս գաւառի գլխաւոր քաղաքն է Վան. Հայաստանի ամենահին քաղաքներից մէկն է. նշանաւոր է իբրև բերդաքաղաք. շրջապատած է ամուր պարիսպներով, հիւսիսային կողմից ևս բարձր քարածայուն է պաշտպանում քաղաքը. այդ քարածայուի վրայ ևս շինած է միջնաբերդը, ուր գտանվում է զօրանոցը, զինարանը և կուսակալի ապարանը. նշանաւոր է Վանը իւր վաճառականութեամբ, միայն վառ ճանապարհների պատճառով վաճառականութիւնը շատ հեռու չէ տարածվում: Վաճառականութեան առարկաներն են գոյնղգոյն մանրիսաներ, փուլիկ այծի մազից գործած, շալիղէններ, կտաւեղէններ, բամբակեղէններ, չթեր, որոնք թէև փոքր ինչ կոշտ են, բայց խիստ զիմացիուն են և գեղեցիկ նկարներով դարդարած: Մեծ քանակութեամբ վաճառ է հանվում և կաշի, տառեխ ձուկ, նժոյգներ և բնկուղենու կոճի: Վան քաղաքը իւր գեղեցկութեամբ ևս առաջինն է միջին Հայաստանում: Ինն հազար տուն բնակիչ ունի, որից 19,000 հոգի Հայեր են: Հայերը ունին բազմաթիւ ուսումնարաններ. նշանաւոր է վարժապետանոցը. Վանից դէպի արևելք Վարազայ հռչակաւոր վանքում նշանաւոր է Վարազայ երկրագործական ուսումնարանը:

Այս քաղաքի շրջակայ ժայռերի վրայ կան բազմաթիւ արձանագրութիւններ, դուրս փորուած

սննեակներ լուսամուտներով և սանդղակներով: Վան քաղաքի նաւահանգիստն է Աւանց, գտանվում է Վանայ լճի ափին: Աւանց գիւղացիք Վանայ լճի վրայ առաջնահարգ նաւաստիներ են և 70-ից աւելի նաւեր ունին: Արտաբլիք, գտանվում է Վանից դէպի հարաւ լճի ափին. շրջապատած է ընդարձակ այգիներով և պարտէզներով, դոված են այստեղի խնձորը և տանձը:

ԱՌԲԵՐԱՆ

Այս գաւառում նշանաւոր է Բելլիբ բերդաւանը, գտանվում է համանուն գետի վրայ, որ թափվում է Վանայ լիճը. մեծ առուտուր ունի և տառեխ ձկնով:

ԱՐՏԱԶ

Գլխաւոր քաղաքն է Մառու, ամուր բերդաքաղաք է. գտանվում է համանուն գետի վրայ: Սորա մօտն է Արտազ դաշար, ուր եղաւ Վարդանանց պատերազմը. այս գաւառումն էր և Շապուրի քաղաքը:

ԳՈՂԹՆ

Գլխաւոր քաղաքն է Օրդու-Քոթ. գտանվում է Նրասիի ձախ ափին մի քարափի վրայ, որ դէպի դաշան է խոնարհվում. տները ցրուած են այգիներին և պարտէզների մէջ. 3,500 բնակիչ ունի: Սորա մօտ է գը-

տանվում Ագուլիս ւանը, որ յայտնի է իւր հմուտ և ճարպիկ վաճառականներով. աւանը բաժանվում է երկու մասը, Վերին-Ագուլիս և Ներքին-Ագուլիս:

ՆԱԽՃԱԽԱՆ

Գլխաւոր քաղաքն է Նախճաւան կամ Նախշուան կամ Նախիջլան. գտանվում է համանուն գետի վրայ. 7,000 բնակիչ ունի. վաճառաշահ սահմանային քաղաք է. տարեկան մէկ և կէս միլիօն ուռբլու ապրանք է ընդունում Պարսկաստանից և 150,000 ուռբլու ապրանք է ուղարկում Պարսկաստան. Նախշուանայ մօտ նշանաւոր է աղահանքը, որտեղեց տարեկան 104,000 պուդ աղէ ստացվում:

ՄԱՐԱՆԴ

Այս գաւառի գլխաւոր քաղաքն է Մարանդ. յարմար վաճառականական դիրք ունի: Բնակչաց թիւն է 10,000. մեծ մասը մահմեդական են:

Թ. ՍԻԻՆԻՔ

Սահմանները կազմում են հիւսիսից Գուգարք և Արցախ, արեւելքից Ուտիք, հարաւից Փայտակարան և Վասպուրական, արեւմուտքից Այրարատ. երկիրը ծածկուած է խիստ բարձր լեռներով. այստեղ են ձգվում Գեղամայ, Գեղարքունեաց, Գարուոյ, Գի-

զափայտու և ուրիշ շատ լեռներ. երկրի միջով վազում են բազմաթիւ լեռնային արագբնթաց և սահանքաւոր գետեր, որոնք թափվում են Կուր և Նրասն գետերի ու Սևանայ լճի մէջ: Հարուստ է բոյսերով և կենդանիներով. նշանաւոր է աւելի ցորենը, գարին, խաղողը, նուռը, ծիրանը և այլն. կենդանիներից յայտնի է՝ ձին, որ շատ ազնիւ տեսակն է, նոյնպէս և կովն ու զոմէշը: Հարուստ է և ծծմբային երկաթային և աղային հանքերով: Այս երկրի բնակիչները միշտ յայտնի են եղած իբրև քաջ և ուսումնասէր մարդիք, բազմաթիւ քաղաքներից և վանքերի այժմ միայն մի քանի հետքերն են մնացել. Միւնիքը հին ժամանակ բաղկացած էր ասանեւերկու գաւառի, որոնցից նշանաւոր են՝

ԳԵՂԱՐԲՈՒՆԻ

Այս գաւառում նշանաւոր է Գառնի աւանը, որ մէկ ժամանակ թագաւորական ամարանոց էր. հնութիւններից նշանաւոր է Տրդատայ թաղթը. այս գաւառումն է գտանվում Այրի վանքը, որ այլապէս Գեղարդայ վանք է կոչվում:

ԵՐՆՁԱԿ

Այս գաւառում նշանաւոր է Երնձակ բերդաւանը, որ գտանվում է մի քարայրերան վրայ համանուն գետի ափին. մօտ 100 տուն բնակիչ ունի:

ԱՐԵՒԻԲ

Հին ժամանակ այս գաւառում շատ էր ծաղկած արևապաշտութիւնը. նշանաւոր է Մեշի աւանը, որ գտանվում է համանուն գետի վրայ, շրջակայքը շատ պտղաբեր են ծածկուած այգիներով: Սիւնիքումն է գտանվում և Շուշի քաղաքը. նշանաւոր է իբրև բերդաքաղաք. շինած է մէկ բարձր տեղ և շրջապատած է ամուր պարիսպներով. մօտ 25,000 բնակիչ ունի. նշանաւոր է Հոգեւոր Կարանոցը, հարուստ տպարանը. բնակիչները պարապում են վաճառականութեամբ և տրհետներով: Աւելի ծաղկած է շերամապահութիւնը:

Ժ. ԱՐՅԱԼՍ

Սահմանները կազմում են հիւսիսից Արաստանը, արևելքից Փայտակարանը և Ուտիքը, հարաւից Սիւնիք, արևմուտքից Գուգարք. երկրի հարաւ արևմտեան մասը լեռանոտ է, մնացած մասը դաշտային է. հարուստ է բուսականութեամբ. հանքերից նշանաւոր են պղնձի, երկաթի և արծաթի հանքերը: Այս երկիրը լինելով սահմանակից Սիւնիքին, երբեմն սորա քաղաքները, նոյն իսկ գաւառները նորա մէջ են հաշվում և երբեմն նորանը սորա մէջ. նշանաւոր տեղերն են Շաճօր աւանը և այլն:

ԺԱ. ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ

Այս նահանգը գտանվում է Կասպից արևմտեան ծովեզորում: Երկրի մակերևոյթը բոլորովին հարթ է և ծածկած գեղեցիկ արօսներով: Սորա միջով անցնում է Կուր գետը, որ զարնան ժամանակ մեծանալով ողողում է դաշտերը: Հարուստ է նաւթի և աղի հանքերով: Այս նահանգից տարեկան 2,000,000 փուղ աղէ ստացվում: Հին ժամանակ բաժանուած էր տասնեւերկու գաւառի: Այս նահանգի քաղաքներից նշանաւոր են Լէհորոն, ծովեզրեայ վաճառաշահ քաղաք է, 5,000 բնակիչ ունի, Բուրոն ծովեզրեայ առաջնակարգ վաճառաշահ քաղաք է, մօտ 15,000 բնակիչ ունի. օրէցօր առաջ է գնում թէ ծովեզրեայ վաճառականական յարմար գիրք ունենալու պատճառով և թէ մերձակայ նաւթային հանքով, որտեղից տարեկան տասնեւորս միլիօն փութ նաւթ է ստացվում: Բաքուայ մօտ են և կրակապաշտ Հնդիկները:

ԺԲ. ՈՒՏԻ

Սորա սահմանները կազմում են հիւսիս արեւելքից Կուր գետը, հարաւ արեւելքից Արաքսը, արեւմուտքից Սիւնիքը, հիւսիսից Արցախը, երկրի մակերևոյթը հարթ հաւասար է ծածկուած բազմաթիւ մանր գետերով, որոնք թափվում են Կուր

գետը, հարուստ է ջերմ կլիմայի բոյսերով և կենդանիներով: Հանքերից նշանաւոր են՝ արծաթ, պղինձ, կապար, աղ, նաւթ և քարածուխ: Հին ժամանակ Ուտիքը ունէր ութ գաւառ: Քաղաքներից նշանաւոր են Գուշակ, գտանվում է համանուն գետի վրայ, որ թափվում է Կուր գետը. վաճառաշահ քաղաք է, մեծ քանակութեամբ արտադրում է մետաքս. ունի բազմաթիւ մետաքսի գործարաններ. նշանաւոր է բերդը, բարձր ստիներով զարդարած ճեմեղէքը, Շահաբաթի մզկիթը: Բնակչաց թիւն է 18,500. կիսով չափ Հայեր են: Տէրտէր գետի ափին գտանվում է Պարսու աւանը, որ մէկ ժամանակ Աղուանից թագաւորանիստ մայրաքաղաք էր: Այս նահանգումն էր Խայկու քաղաքը, որ այժմ գիւղ է:

ԺԳ. ԳՈՒԳԱՐՔ

Սահմանները կազմում են հիւսիսից Արաստանը, արեւելքից Արցախը, հարաւից Սիւնիք և Այրարատը, արեւմուտքից Տայքը: Երկիրը խիստ լեռնոտ է ծածկուած անտառներով ու կարտուած Կուր գետով և նորա վտակներով: Հարուստ է բոյսերով և կենդանիներով: Հանքերից նշանաւոր են պղնձահանքը և երկաթահանքը: Ունի և շատ կենսատու տաք և սառը հանքային ջրեր: Այս նահանգը հին ժամանակ բաժանուած էր ինն գաւառի, որոնցից նշանաւոր են՝

ԱՐԴԱՅԱՆ

Գլխաւոր քաղաքն է Արտաշատ. փոքրիկ բերդաքաղաք է. շինած է մի բարձրաւանդակի վրայ. Կուր գետի ափին. մօտ 800 տուն բնակիչ ունի:

ՋԱԻԱԽԲ

Գլխաւոր քաղաքն է Ախուրյան. վաճառաշահ քաղաք է, շրջակայքում մեծ քանակութեամբ մշակվում է ծխախոտ. 3,000 բնակիչ ունի, համարեա ամենքն էլ Հայ են: x

ՁՈՐՈՓՈՐ

Այս տեղ է գտանվում Սանահին և Հաղբատ հռչակաւոր վանքերը. Սանահինի մէջն է ամենափրկիչ բարձրագոյն թառաւոր եկեղեցին թագաւորների և իշխանների գերեզմաններով. Հաղբատի մէջն է Սուրբ Նշան եկեղեցին մատուռներով և թաղաւորական գերեզմաններով զարդարած:

ԺԴ. ՏԱՅԲ

Սահմանները կազմում են հիւսիսից Եգերացոց աշխարհը, արևելքից Գուգարք և Այրարատ, հարաւից Բարձր-Հայք, արևմուտքից Սև ծով և

Փոքր-Հայք: Երկիրը ծածկուած է Մոսկիքեան և Պարխարեան լեռների ճիւղերով: Երկրի միջով անցնում է ձորոխ գետը, որը իւր աջ և ձախ կողմերից ընդունում է բազմաթիւ վտակներ: Հարուստ է անտառներով, հողը պարարտ է և լաւ մշակուած. կենդանիներից յայտնի են ոչխարը, կովը, ջորին և գոմէշը, հանքերից նշանաւոր են ոսկու, երկաթի, մարմարի, սաթի և քարածուխի հանքերը: Ունի և բազմաթիւ հանքային ջրեր:

Այս նահանգը հին ժամանակ ունէր ինն գաւառ: Քաղաքներից նշանաւոր են Ուխտի կամ Օլլի գիւղաքաղաքէ, գտանվում է համանուն գետի վրայ, որ թափվում է ձորոխը, շրջապատած է պարսպով. 500 տուն բնակիչ ունի: Նարիճան. ունի հին բերդ: Սորա մօտ ընդարձակ տարածութեամբ քարածուխի հանք է գտանվում. հարուստ է և անտառներով. Պիտլիս. գտանվում է Կուր գետի ափին. բերդաքաղաք է. մօտ 15,000 բնակիչ ունի, որի երկու երրորդը Հայ են. արհեստներից առաջացած է ոսկերչութիւնը, արծաթագործութիւնը, կաշուէզործութիւնը. նշանաւոր են և ոսկէթել մանուածները: Նրջակայքը շատ պտղաբեր է, ունի երկաթային, թթուային հանքային ջրեր՝

ԺԵ. ԱՅՐԱՐԱՏ

Այրարատի սահմանները կազմում են հիւսիսից Գուգարք, արևելքից Սիւնիք, հարաւից Վաս-

պուրական և Տուրուբերան, արևմուտքից Բարձր-
 Հայք և Տայք: Այստեղ են գտանվում Հայաստանի
 ամենաբարձր սարերը Մասիս, Բարդուզ, Ջրաբաշև,
 Վանանդայ և Ջարիշատայ սարերը, Արագած, Արայի
 և Շամիրամի լեռները: Երկրի միջով անցնում է
 Արաքսը, որի հովիտը ներկայացնում է Հայաստանի
 ամենապողաբեր և լաւ մշակուած մասը: Հովիտի
 ձախ կողմից տարածվում են Վանանդայ, Շիրակայ և
 Շարուրայ ծաղկազարդ դաշտերը. աջ կողմից ձգվում
 են Բասենու, Բագրեանդայ անմահական դաշտերը:
 Այդ բոլորն էլ որոգվում են Այրարատի բազմաթիւ
 գետերով, որոնք բոլորն էլ թափվում են Արաքսի
 մէջ, Մուրց, Ախուրեան, Մեծամոր, Հրազդան, Ա-
 զատ, Վեդի, Սաղարակ և Արեւելեան Գարուոյ գետ
 ձախ կողմից. Կաղզուան, Սուրմառի և Մակուայ գետ
 աջ կողմից: Այստեղ է մշակվում ամենաառատ և
 ընտիր ցորենը Շիրակայ և Բագրեանդայ կողմերը,
 բրինձը Շարուրայ կողմերը, գարին մինչև անգամ
 ինքնարոյս Երասխի հովիտում, բամբակը Երևանայ
 կողմերը, խաղողը Արագածից հարաւ Արաքսի ամ-
 բողջ հովտում: Բազմաթիւ են թէ ընտանի և թէ
 վայրի կենդանիները. միայն Վաղարշապատայ փոք-
 րիկ վեճակը 250,000 գլուխ տաւար է սնուցանում:
 Ոչխարների հօտը, կովերի նախիրները, ձիաների
 երամակները սփռուած են Արագածի և Մասիսի ստո-
 բոտներում, իսկ անտառները լին են վարազների և
 կինճերի երամներով, նապաստակների, ճագարների,
 գայլերի խմբերով և հաղարաւոր տեսակ տեսակ

թռչուններով: Հանրերից նշանաւոր են՝ ոսկի, ար-
 ծաթ, պղինձ: Հին ժամանակ Այրարատը ունէր 20
 գաւառ, որոնցից նշանաւոր են՝

ՇԻՐԱԿ

Այս գաւառի նշանաւոր քաղաքն է Անի. գտան-
 վում է Ախուրեանի ափին մի բարձր թերակղզիաձև
 ժայռի վրայ. շատ ամուր դիրք ունի. արևմտեան
 կողմը գտանվում է խորը ձորը, հարաւից և արեւել-
 քից հոսում է Ախուրեանը 300 ոտնաչափ խորու-
 թեամբ: Եւրջը պատած է երկու կարգ հաստ և
 ամուր պարիսպներով 30 ոտնաչափ բարձրութեամբ
 աշտարակներով զարդարած, որոնք միմեանցից մօտ
 150 ոտնաչափ հեռու են: Հին ժամանակ առաջնա-
 կարգ բերդ էր, կենդրոն ցամաքային վաճառականու-
 թեան և արհեստների. մայրաքաղաք էր Բագրատու-
 նեաց: Առաջինն էր և իւր ճարտարապետական գե-
 ղեցկութեամբ. միլիօնաչափ բնակիչ ունէր, հազարից
 աւելի եկեղեցի, հարիւրաւոր պալատներ, հազարա-
 ւոր վաճառանոցներ, ուր օրը հազար քարավան ներս
 էր մտնում հազարը դուրս գալիս. այժմ այս քա-
 ղաքը աւերակ է և նուիրական ուխտատեղի Հայ Ժո-
 ղովորդեան: Ճարուայ ամէն ժամանակ ուխտաւորներ են
 գնում այդ տեղ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչու եկե-
 ղեցուն և Վաթուղիկէ մայր եկեղեցուն ուխտ անելու,
 որոնց մօտ շինուած են հիւրանոցներ ուխտագնաց-
 ների համար, ուր և բնակվում է Վանահայրը: Այժմ

սանդուղի, գտանվում է Գարեոյ գետի ձախ ափին. ունի
ամուր բերդ, քսան հազար բնակիչ, համարեա թէ
բոլորն էլ Հայ են:

ՎԱՆԱՆԴ

Քաղաքներից նշանաւոր է Կարս. գտանվում է
Ռահ գետի վերայ, առաջնակարգ անառիկ բերդա-
քաղաք է համարվում. շինած է մի բարձր քարա-
բլուրի վրայ, ունի միջնաբերդ. բնակչաց թիւն է
20,000:

ԱՐՇԱՐՈՒՆԻԲ

Այս գաւառում նշանաւոր է Կաղարսն, գտան-
վում է Արաքս գետի ձախ ափին, հարուստ է աղա-
հանքով, որտեղից տարեկան 50,000 փուղ աղէ ստաց-
վում, շրջակայքը ծածկած են այգիներով: Հին ժա-
մանակ այս գաւառումն էր գտանվում Արա-
շաբ թագաւորանիստ մայրաքաղաքը, որ այժմ ա-
ւերակ է:

ԲԱԳՐԵՒԱՆԿ

Քաղաքներից նշանաւոր է Կաղարշափերս (Թոփ-
բագ գաղէ), գտանվում է Սուկաւի ստորոտում, բեր-
դաքաղաք է. շուրջը պատած է պարիսպներով և ունի
միջնաբերդ. բնակչաց թիւն է 2,000. Գիւղերն, գտան-

վում է Արածանոյ արեւելեան ճիւղի վրայ. ունի ա-
մուր միջնաբերդ. հարուստ է տեսակ տեսակ ջեր-
մուկներով. Գիւղերից դէպի արեւմուտք Արածանոյ
ձախ ափին գտանվում է Սուրբ Յովհաննու հոգա-
կաւոր վանքը. Սահար. գտանվում է Արածանոյ
ձախ ափին, բերդաքաղաք է, բնակիչները մեծ մասը
Քուրդեր են.

ԲԱՍԵԱՆ

Այս գաւառը առաջ շատ ընդարձակ էր և
բաղկացած էր վերին և ստորին Բասեանից. վերինը
բաժանուելով կազմեց Վանանդացոց գաւառը: Քա-
ղաքներից նշանաւոր են Հասնոյայ, գտանվում է Քիւրէ-
ջլու լեռան ստորոտում. շրջապատած է ամուր պա-
րսպով, ունի բերդ: Այս քաղաքի մօտ է գտան-
վում եօթը կամարանի քարաշէն կամուրջը, որ
իբրև թէ մէկ հովիւ է շինել, ուստի կոչվում է Չո-
բանքեօփրիւսի:

ՃԱԿԱՍԲ

Այս գաւառում նշանաւոր է Կաղարսն. գտ-
անվում է Բարդոզ լեռան ստորոտում, 200 տուն
բնակիչ ունի. նշանաւոր է սորա մօտ գտանուած ան-
պառելի աղահանքը, որ երեք ծալերով միմեանց
վրայ դասաւորուած է ահագին տարածութեամբ. այս-
տեղից տարեկան 1,500,000 փուղ աղէ ստացվում:

ԿՈԳՈՎԻՏ

Գլխաւոր քաղաքն է Բայազէր, բերդաքաղաք է, գտանվում է Սակուայ գետի աջ ափին: Վաճառուկանութեան ճանապարհի յարմարաւոր կէտէ ներկայացնում, որովհետեւ սորա վերայով են անցկացնում Տաճկաստան մտնող Պարսկական ապրանքները և Տաճկաստանից Պարսկաստան գնացող ապրանքները. բնակչաց թիւն է 1,500 հոգի:

ԿՈՏԱՅԲ

Գլխաւոր քաղաքն է Երևան. շինած է Հրազդանի ափին, պատած է ամուր պարիսպներով, ունի միջնաբերդ, ուր գտանվում է մինչև այժմ Երևանայ խաների պալատը, 14,000 բնակիչ ունի, որոնց կէսը Հայեր են: Նշանաւոր է և իրրև վաճառաշահ քաղաք: Երևանայ մօտ է գտանվում Վաղարշապատ քաղաքը. այստեղ է գտանվում Էջմիածնայ վանքը, որ շինել են Հայոց Տրդատ թագաւորը և Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը. այս վանքը բոլոր աշխարհի Հայերի աչքում մի բարձր նուիրական սրբատեղի է: Այստեղ են պատրաստում սուրբ Մեռներ: Այստեղ է նստում Հայոց ընդհանուր Վաթնիկոսը, որի իրաւունքը տարածվում է բոլոր աշխարհում բնակուող Լուսաւորչակներին վրայ: Այստեղ է գտանվում Սուրբ Սինդր: Շինութիւններից նշանաւոր են՝ Գէոր-

գեան Հայոց ձեմարանը, որ իւր ճարտարապետական գեղեցկութեամբ կարող է մրցել Եւրոպական ամենալաւ շինութիւնների հետ, իսկ Հայաստանում իւր նմանը չունի: Նշանաւոր է Էջմիածնայ Թանգարանը, որ իւր հարստութեամբ առաջինն է ամբողջ Հայաստանում. այստեղ գտանվում են Հայոց թագաւորական թագերը, գայտոնները դրամները, մատանիները և շատ ուրիշ հազուագիւտ ոսկեայ, արծաթեայ և թանկագին քարերով զարդարած իրեղէններ: Թանգարանին կից է և մատենադարանը, ուր կան շատ տպած և անտիպ գրքեր, շատերը նոյն իսկ մագաղաթի վրայ դրած: Էջմիածնայ մօտ է Ներսէս Կաթողիկոսի անկած անտառը և կոփածոյ քարից շինած լիճը լիքը բազմաթիւ տեսակ տեսակ ձկներով: Վաղարշապատի մօտ են գտանվում Հովհիսիմէ, Գալանէ և Շողակաթ վանքերը, որ շինեց Գրիգոր Լուսաւորիչը: Իրգատի հետ միասին: Վաղարշապատի հիւսիսային կողմն է գտանվում Օշական աւանը, ուր գտանվում է Սուրբ Մեսրոբի գերեզմանը: Այրարատում են գտանվում Գուին, Արքաշատ և Արժառիք քաղաքների աւերակները: Արտաշատի աւերակները դրտանվում են Ազատ և Երասխ գետերի անկիւնում: զորա մօտ է և խոր վերապը, որ մինչև այժմ կայ, Գուինի աւերակները Ազատ գետի ձախ ափին Արտաշատից հիւսիս արևելք: Այս երկու քաղաքների տեղ այժմ գիւղեր կան: Արմաւիրի տեղը աւելի անորոշ է. նա պէտք է լինի Ախուրեանի և Մեծամօր գետերի մէջ տեղ Երասխ գետի ձախ ափին:

ՓՈՔՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԺԱՆՎՈՒՆՔԸ ԵՒ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

Փոքր Հայաստանը ներկայացնում է մի ընդարձակ լեռնադաշտ մօտ հինգ հազար ոտնաչափ բարձրությամբ, սորա հիւսիսային և հարաւային կողմը ձգվում են երկու կարգ լեռնաշղթաներ՝ հարաւում Տօրոսը իւր բազմաթիւ ճիւղերով, հիւսիսում Պարխարեան և Պոնդական շղթաները իւրեանց ճիւղերով: Լեռնադաշտը կարուած է Անախտօրոսի շղթայով՝ երկու հաւասար մասերի՝ արեւելեան և արեւմտեան: Երկիրը ջրառատ է, բայց կան և սակաւաջուր տեղեր: Հողը պտղաբեր է և մեծ քանակութեամբ մշակվում է ծխախոտ, բամբակ, ձիթենի, աֆիօն, սօրոն, խաշխաշ, ցորեն, գարի և այլն, ունի և մեծամեծ անտառներ, կենդանիներից նշանաւոր են ձի, կով, ոչխար, դամէշ և բազմաթիւ վայրի կենդանիներ և զազաններ: Հանքերից նշանաւոր են՝ ալ, գաձ, բորակ, կարմիր և սպիտակ մարմար, երկաթ, պղինձ, արծաթ: Փոքր - Հայաստանը բաժանվում է երեք գլխաւոր մասը՝ Աւարջին-Հայ, Երչուրդ-Հայ, Երւրդ-Հայ:

ԱՌԱՋԻՆ - ՀԱՅԲ

Գտանվում է Փոքր - Հայաստանի արեւելեան կողմը: Այս երկրի սահմանները, ինչպէս և Երկրորդ և Երրորդ - Հայքի սահմանները, անորոշ են: Քաղաք-

ներից նշանաւոր է Կեսարիա. գտանվում է Արգէոս լեռան հիւսիսային կողմը, ունի պստիկ բերր: Աւաճառաշահ քաղաք է. ունի բազմաթիւ կառուի գործարաններ, բնակչաց թիւն է 30,000, որի մէկ երրորդը Հայ է: Ն-Կիւս. գտանվում է Երիս գետի ափին մի բարձր ժայռի վրայ. ունի միջնաբերդ, բայց աւելի յայտնի է իբրև հարուստ վաճառաշահ քաղաք. ծաղկած են և արհեստները, առաւելապէս պղնձագործութիւնը, բամբակագործութիւնը, մետաքսագործութիւնը, Կոպանի և Արղանայի պղինձը այստեղ է հայրւում մաքրում և ապա տարածվում դէպի ամենայն կողմերը. բնակչաց թիւն է 24,000: Զիէ գտանվում է Նեղոկիայից հարաւ արեւմուտք մի գեղեցիկ հովիտի մէջ. ունի միջնաբերդ իւր զօրանոցով. տեղն էլ շատ ամուր է և անառիկ: Զիէն նշանաւոր է և իբրև վաճառաշահ քաղաք. իւրաքանչիւր տարի դեկտեմբեր ամսին լինում է տօնավաճառ (փոնայիր) և այդ ժամանակ Դամասկոսից, Հայէպից, Կեսարիայից գալիս են առուսուր անելու: Արհեստներից առաջացած է խաղախորդութիւնը և բամբակագործութիւնը, շինում են ընտիր կտաւ և զոյնզոյն մանիսաներ: Չնայելով բնակչաց հարստութեան թէ քաղաքը և թէ ինքեանք շատ կեղտոտ են: Բնակչաց թիւն է 19,000. երկու հազարից աւել Հայ են, ամէնքն էլ թրքախօս. Նիւսուշիս (Կարահիսար), վաճառաշահ և բազմահայ քաղաք է. իւր շրջակայքում ունի առատ պաղլեղի հանքեր. գտանվում է Նեղոկիայի արեւելեան կողմը. Նիւսար, գտանվում է Նեղո-

կիայի հիւսիս արևելեան կողմը Բայը գետի աջ ափին. 6,000 բնակիչ ունի, կիսով չափ Հայեր են:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՅԲ

Գտանվում է Բարձր-Հայոց և Ծոփաց արևմտեան կողմը: Քաղաքներից նշանաւոր է Սեբաստիա (Սվլազ): Գտանվում է Ալևս գետի ափին մի դաշտի մէջ. ունի երկու բերդ, արհեստներից առաջացած է բամբակագործութիւնը, բրդէգործութիւնը, շինում են շատ գեղեցիկ երեսուրբիչներ, թաշկինակներ, շաւրեր, մանիսաներ, գորգեր, կապերտներ և այլն, ծաղկած է և երկաթագործութիւնը, առաւելապէս զինագործութիւնը, շինում են շատ լաւ ատրճանակներ, հրացաններ, փամփուշտներ և այլն: Յարմար վաճառականական դիրք ունի, այդ պատճառով առաջացած է և վաճառականութիւնը. բնակչաց թիւն է 22,000, որի երկու երրորդ մասը Հայեր են. հնութիւններից նշանաւոր է Սուրբ Նշան եկեղեցին, որի ներսը ընտիր մաղախիկայից է շինած: Սերաստիայի շրջակայքը շատ հարուստ են աղի, գաճի, մարմարի հանքերով: Տիւրքիէ կամ Տիպրիկէ, գտանվում է Սերաստիայից արևելք, բնական ամուր դիրք ունի, բերդաքաղաք է. նշանաւոր է և ընդարձակ վաճառականութեամբ: Տարաստ, գտանվում է Սերաստիայից հարաւ Սելաս գետի ափին մի բլուրի վրայ. նշանաւոր է միջնաբերդը. բնակիչների մեծ մասը Տաճիկ է: Սորա մօտ է գտանվում Գիւրիւն, հռչակուած

է իւր ընտիր մանիսաներով և շալերով: 350 տուն բնակիչ ունի: Ակն. գտանվում է Ակն վտակի վրայ, որ թափվում է Եփրատ գետը. բնական ամուր և խիստ գեղեցիկ տեսք ունի, ամէն կողմից խիստ բարձր լեռներ են, մուտքը մի նեղ կիրճ է. արհեստներից առաջացած է կաշէգործութիւնը, շերամապահութիւնը և մանիսա գործելը, բնակչաց թիւն է 10,000, կէսը Հայ կէսը Տաճիկ: Ակնցիք ցրուած են ամէն ուրէք. ասած է ակնցի երկու ոտով կաղը հասած է Հնդկաստան, մէկ ոտով կաղը Չինաստան: Քաղաքների շրջակայքում շատ կան այգիներ. նշանաւոր է և Ակնի մօտ պղնձահանքը: Ակնի վիճակում 20 ակէ Հայ գիւղեր ընդունած են Մահմեդականութիւն և Յունադաւանութիւն, բայց մինչև այժմ սլահում են Հայկական լեզուն և սովորութիւնները. Արաբներ, գրտանվում է Ոսկէգետակի ափին Անտիտորոսի ստորտում. արհեստները շատ առաջացած են մանաւանդ զինագործութիւնը. շինում են մեքենաներ, Եւրոպական զէնքեր, նուրբ գործիքներ. ծաղկած է և շերամագործութիւնը և բամբակագործութիւնը. շինում են շատ ընտիր գոյնգոյն մանիսաներ, օրական հազար վեց հարիւր մեքենաներ զբաղուած են մանիսա պատրաստելով *). բնակչաց թիւն է 10,000: Արաբկիրի շրջակայքը շատ պտղաբեր է և հարուստ արծաթի հանքով:

* Տես Թորոս աղբար Սրուանձտեանի:

ԵՐՐՈՐԴ - ՀԱՅԲ

Երրորդ - Հայքը գտանվում է Եփրատից արևմուտք, Երկրորդ - Հայքից հարաւ. միջովը անցնում է Տօրոսը: Քաղաքներից նշանաւոր են Մէլրօն (Մալաթիա). գտանվում է Մելասի բերանի մօտ աջ կողմից. ունի միջնաբերդ. բնակչաց թիւն է 18,000, որոնցից մօտ 5,000 Հայ են: ամառը օդը խիստ վատ առողջ է. շրջակայքը խիստ պտղաբեր է և մշակվում է առատութեամբ բամբակ և ափսոն. միայն ափսոն դուրս է տարվում Մալաթիայից տարեկան 120,000 լիտայի: Ունի կաւահանք. շրջապատ գիւղերը բոլորը Քրդաբնակ են: Սահաւոր, գտանվում է Եփրատի աջ ափին. այստեղ գտաւ սուրբն Մերօր Հայոց տառերը և բացեց առաջին հայկական ուսումնարանը. մէկ բլուրի վրայ փոքրիկ բերդ ունի. բնակչաց թիւն է 3,600, որոնց մեծ մասը Քուրդ և Տաճիկ են: Սամուսատում մինչև այժմ կայ մէկ քարաբլուրի մէջ խիստ գեղեցիկ կերպով դուրս փորուած եկեղեցի և մենաստան, որ յայտնի է Սաւքիլիսա անունով: Սամուսատից դէպի արևմուտք Տօրոսի ճիւղերի վրայ գտանվում են Քեռօն և Արեւմտեան քաղաքները:

ԿԻԼԻԿԻԱ

Կիլիկիայի սահմանները կազմում են հիւսիսից Փոքր Հայաստանը, արևելքից Եփրատ գետը, հա-

րաւից Միջերկրական ծովը և արևմուտքից Տօրոսի ճիւղերը: Երկրի հիւսիսային և արևմտեան մասերը լեռնոտ են, հարաւային ծովեզրեայ մասերը դաշտային են: Երկիրը ջրառատ է, բազմաթիւ լեռնային արագընթաց գետեր որոգում և մեծացած ժամանակ ողողում են Կիլիկիայի դաշտերը: Բուսականութիւնը խիստ ճոխ է. ջերմ կլիմայի բոլոր բոյսերը բնուած են այստեղ: Բոյսերից աւելի նշանաւոր են արմաւ, նարինջ, թուրինջ, կիտրոն, ձիթենի, բամբակ, շաքարի եղեգն, նուռն. կենդանիներից նշանաւոր են ոչխար, այծեամն, այծ, կով, զոմէշ, ձի և այլն: Հանքերից աւելի նշանաւոր են երկաթ, աղ, ծծումբ, արջասպ, արծաթ, հանքային ածուխ:

Մէկ ժամանակ Կիլիկիան մօտ 400 քաղաք և երեւելի բերդ ունէր, հազարից աւելի էր ամրոցների թիւը, այժմ մեծ մասը աւերակ են դարձած. Կիլիկիայի քաղաքներից նշանաւոր են Աբսոս. գտանվում է Սարոս գետի աջ ափին. Կիլիկիայի առաջին հարուստ և վաճառաշահ քաղաքն է. շրջապատած է գեղեցիկ պարտէզներով, ամառը անտանելի շոգէ, ուստի բնակիչները դնում են մերձակայ լեռները ամարանոց. բնակչաց թիւն է 30,000 որոնցից մօտ 10,000ը Հայ են: Տարսոն, գտանվում է Կիւզնոսի ափին. վաճառաշահ քաղաք է, մօտ 20,000 բնակիչ ունի, որոնցից 400ը Հայ են. Տարսոնի հնու թիւններից նշանաւոր են Հայոց թագաւորական պալատը և դանձարանը: Տարսոնի նաւահանգիստն է Մէլրօն, գտանվում է ծովի ափին, 3,000 բնակիչ ունի:

Սիւ, գտանվում է Տօրոսի հարաւային կողմը Պիւրա-
մոսից արեւմուտք. այստեղ է նստում էջմիածնից ան-
կախ Սիսայ Կաթուղեկոսը, որ Ներսէս Ենորհալու-
յաջորդութիւնն է Փոքր Հայոց մէկ մասի և Կիլի-
կիայի վերայ: Հնութիւններից նշանաւոր են Հայոց
արքունական պալատը, գանձարանը, բանտը, Սուրբ
Սօփիայի եկեղեցին, բերդի պարիսպները, բայց բո-
լորն էլ անհոգ թողած են և համարեա կիսաւեր
դարձած. բնակչաց թիւն է 7,000. քաղաքի շրջա-
կայքը շատ պտղաբեր է: Երես կամ Այսո, գտանվում
է Հայոց ծոցի ափին. մէկ ժամանակ իւր յարմար
նաւահանգիստով համաշխարհական նշանակութիւն
ունէր. սկսած Հնդկաստանից մինչև Անտաթիկ ամե-
նայն տեղից ապրանքները հաւաքվում էին այստեղ.
այժմ ցամաքի դէպի առաջ մեծանալով սա հեռա-
ցել է ծովից, շրջակայքը ճահճային են դարձել
ուստի և քաղաքը կորցրել է իւր նախնի նշանա-
կութիւնը. ունի միջնաբերդ. 6,000 բնակիչ. շրջա-
կայքը հարուստ են աղահանքով: Մոմբասի (Մսիս),
շինած է Պիւրամասի վրայ, ունի ամուր բերդ, բնակ-
չաց թիւն է 3,000. Անթուի, գտանվում է Կիլիկիայի
արեւելեան մասում, ունի միջնաբերդ. յարմար վաճա-
ռականական գիրք ունի. սորա վերայով են անց-
նում Փոքր-Ասիայի ապրանքները դէպի Բաղաբազ,
Հալէպ և ուրիշ շահաստան քաղաքները: 25,000 բնա-
կիչ ունի. կիսով չափ Հայեր են, շրջակայքը խիստ
պտղաբեր են. յաճախ կրկնուող երկրաշարժները մե-
ծամեծ վնասներ են տալիս քաղաքին: Աղէհասարիս.

գտանվում է Հայոց ծոցի ափին, նաւահանգիստ է,
1871ին այս նաւահանգիստում 179 առագոտստանաւ
է 226 շոգենաւ էին լողում. շրջակայքի ճահճների
պատճառով օդը ապականուած է. բնակչաց թիւն է
1,500. քաղաքը եւրոպական ձևով է շինած. Մարաշ.
գտանվում է Տօրոսի լեռնաշղթայի վերայ. ունի ամուր
բերդ. երեւելի վաճառաշահ քաղաք է. ար-
հեստներից առաջացած են ոստայնանկութիւնը և
ներկարարութիւնը, գոված է մանուսանդ Մարաշի
կտաւը. 20,000 բնակիչ ունի, որոնցից մօտ 11,000
Հայ են: Մարաշից դէպի հարաւ արեւելք նշանաւոր է
Հասիլա. գտանվում է Նփրատի աջ կողմը. մէկ ժա-
մանակ այստեղ էին նստում Հայոց կաթուղեկոսները.
100 տուն բնակիչ ունի, հնութիւններից նշանա-
ւոր է Ներսէս Ենորհալու եկեղեցին. Կիլիկիայի
նախնի բազմութիւ բերդերից մնացած են մինչև այժմ
Վասիլայ Բերդը, որ գտանվում է Կիլիկիայի անմատչելի
ամուր ժայռերի վրայ. 150 տուն հայ բնակիչ ունի:
Լամբուս (Նեմբուզ գալէ), գտանվում է Տարսոնից
հիւսիս արեւմուտք. Բարչը-Բերդ (Պերսպէրթ), գտան-
վում է Սիսից մէկ օրուայ ճանապարհ դէպի հիւ-
սիս լեռների վրայ: Անարաթ, հին ժամանակ երեւելի
բերդաքաղաք էր, այժմ գիւղէ, գտանվում է Պիւրա-
մոսի աջ ափին. Կիլիկիայի լեռներումն է գտանվում
Ձեյլուսի Ղիճալը: Այս վիճակը ամէն կողմից պա-
տած է ուղղահայեաց և անմատչելի ժայռերով, միայն
հարաւային կողմից մի նեղ կիրճ կայ անցնելու հա-
մար, ուր մի քանի մարդ կանգնած կարող են կռուել

ամբողջ զօրքի ղէմ: Հովհաննէրը, ուր գտանվում են
 Հայ լեռնականների զիւղերը, շատ պողպատներ են
 բնակիչները գտնում են առատ կերակուր իւրեանց
 խաշինների համար: Նրկրագործութիւնը այնքան ար-
 զիւնաւոր է. ուստի և նոքա պարապում են եր-
 կաթագործութեամբ: Նրկաթից պատրաստուած գոր-
 ծիքները տանում են Մարաշ և Աեսարիա վաճա-
 ուում ու նոցա տեղ հաց գնում: Զէյթունի կանայք
 պարապում են շերամնագործութեամբ, մետաքսագոր-
 ծութեամբ, գորգեր, կապերաներ պատրաստելով և
 այլն: Զէյթունցիք առհասարակ քաղցր բարքի և
 փափուկ բնաւորութեան տէր մարդիք են: Սպանու-
 թիւն շատ հազիւ է պատահում նոցա մէջ. գողու-
 թիւն, յափշտակութիւն և դիտաւորութեամբ սկ-
 րած մարդասպանութիւն տեղացիք չեն յիշում: Նթէ
 մի Զէյթունցի յանցաւոր է՝ նորան աքսորում են կամ
 ստիպում են վանքերից մէկում ապաշխարելու: Զէյ-
 թունցոց ազնուութիւնը առած է դառած: Զէյ-
 թունցի Հայերը խիստ անձնուէր և հաւատարիմ
 են իւրեանց եկեղեցուն. այդ զգացմունքը մինչև մո-
 լեռանդուութեան է հասնում. նոցա քահանաներից
 մէկը հաւատափոխ եղաւ և նոքա կաշին մաշկեցին և
 այրեցին: Զէյթունի Հայերի կազմուածքը զօրեղ և
 առողջ է. նոցա մէջ ազատութեան անընկճելի հո-
 գին, անկախութեան միտքը վերին աստիճան կատա-
 րելութեան է հասած. ամենափոքրից մինչև ամենա-
 ծերերը զէնք կրողներ են. երկրին մի որեւիցէ վտանգ
 սպառնալիս 14 տարեկանից մինչև 60 տարեկան

անպայման պէտք է զէնք վեր առնեն: Զէյթունցիք
 ինչպէս և ամէն լեռնաբնակ ազգեր ունին իւրեանց
 ազգային պատերազմական երգերը, որոնք իսկապէս
 նոցա միակ գրականական հարստութիւններն են կազ-
 մում: Զէյթունցիք խօսում են աղճատած բարբա-
 ոով. շրջակայ Թուրքմէները ևս նոյն բարբառով են
 խօսում: Մօտ 20 տարի առաջ Զէյթունցիք վայե-
 լում էին կատարեալ անկախութիւն և ունէին իւ-
 րեանց ազգային ինքնավարութիւնը. երկրի կառա-
 վարութիւնը յանձնուած էր չորս հոգու, որոնք
 կոչվում էին իշխաններ: Սոցա պարտականութիւնն էր
 հոգալ երկրի ներքին բարեւաւութեան համար ու
 պաշտպանել արտաքին թշնամիներից: Ուղիղ է կա-
 նոնաւոր զօրք չկար, բայց ամէնքը երդուած էին
 գուրս գալ պատերազմ հայրենիքի պաշտպանու-
 թեան համար, նոյն իսկ հոգեւորականութիւնը խաչ
 ու խաչվառով և սուրբ պատկերներով առաջնոր-
 դում էր ժողովրդեան զէպի պատերազմը:

Այս վեճակի գլխաւոր քաղաքներն են Զէյթուն,
 գտանվում է լեռների մէջ մէկ բլրի վերայ, դորա
 ճանապարհը մի նեղ կիրճ է, որի վրայով երկու
 մարդ ձեռք ձեռքի տուած հազիւ կարող են անց-
 նել. 2,000 տուն բնակիչ ունի, համարեա բոլորն էլ
 Հայ են. ունին եօթը եկեղեցի, նշանաւոր է Սուրբ
 Աստուածածնայ եկեղեցին, ուր նստում է Զէյթունի
 եպիսկոպոսը. Զէյթունի շրջակայքը հարուստ է եր-
 կաթի հանքով, որը տեղականները մշակելով լա-
 զենքեր են շինում: Զէյթունի մօտ է գտանվում և

Ունի աւանք, ուր գտանվում է Սուրբ Ստեփաննոսի վանքը, Հարֆան կամ Հաճին գտանվում է Սարոսի աջ ափին, 2,000 տուն բնակիչ ունի*):

ՀԱՅՈՅ ՄԻՋԱԳԵՏԻՔ

Միջագետքի հիւսիսային մասը շատ ժամանակից առաջ գտանվում էր Հայոց ձեռքին և կոչվում էր Հայոց Միջագետք, որ սահմանակից է Մեծ Հայաստանի Աղձնեաց նահանգին: Գտանվում է Տիգրիս և Նփրաս գետերի մէջ: Այս երկիրը երբեմն խիստ ընդարձակուած է և երբեմն փոքրացած, բայց Նրուանդ երկրորդից յետոյ միանգամայն օտարների ձեռքը անցաւ: Երկրի հիւսիսային մասը լեռնոտէ, այդտեղ ձգվում են Մասիոսի ձիւղերը, իսկ հարաւային մասը դաշտային է: Երկրի միջով անցնում են Քապուր և Բեղիկայ գետերը իւրեանց բազմաթիւ ձիւղերով: Հողը բարեբեր է և առատութեամբ բուսուցանում է ջերմ կլիմայի բոյսեր, բայց աւելի շատ ունի խաշնարածութեան յարմար տեղեր: Միջագետքը հացաբոյսերի հայրենիքն է: Օղբ առողջարար է. տեղական բնակիչները որ են Արաբները, Քուրդերը, Քաղզիացիք և Հայերը, շատ առողջ կազմուածք ունին:

Քաղաքներից նշանաւոր են՝ Նոբիս կամ Ուռհա. Հայոց մայրաքաղաք էր, շրջապատած է պարսպով և աշտարակներով. առաջնակարգ վաճառաշահ քա-

*) Լանգլուա:

ղաք է, արհեստներից ծաղկած են կաւազործութիւնը, բամբակագործութիւնը, կաւակերտութիւնը և արծաթագործութիւնը. ունի գեղեցիկ շինութիւններ, սալայատակ փողոցներ. 40,000 բնակիչ ունի, որի երկու երրորդ մասը քրիստոնեայ են: Հայոց թիւն է 1,000 հողի: Մարֆն (Մերդին) գտանվում է մօտ 5,000 ոտնաչափ բարձրութեան վերայ: Համարվում է բանալի վերին Միջագետքի. իւր ամուր զիրքով անմատչելի է համարվում, շրջապատած է պարիսպներով և աշտարակներով: Արհեստներից առաջացած է բրդագործութիւնը: Մաքուր քաղաք է, ունի լաւ շինութիւններ, բաղանիքներ, մէշիկներ, հրապարակներ, ջրհորներ: Երջակայքում մշակվում է ընտիր խաղող: Բնակչաց թիւն է 20,000, որոնցից մօտ 8,000 Հայ են, մնացածները Արաբ, Քուրդ, Ասորի և այլն: Մծբն (Նիսիբին) գտանվում է ձախձախ գետի աջ ափին. մէկ ժամանակ Հայոց մայրաքաղաք էր, այժմ աւան է, 1,000 բնակիչ ունի, որոնցից 60 Հայ են, մնացածը Քուրդ և Արաբ. Փոքր-Ասիայից Ասորեստան և Պարսկաստան գնացող կարաւանները դորա վերայով են անցնում: Բիրթա (Պիրեջիկ), Հայոց թագաւորների շինածն է. վաճառաշահ քաղաք է, բնակչաց թիւն է 3,000, որոնցից 600 հողի Հայ են, ունի ամուր բերդ. Սեւուշրոյ կամ Սեւերակ, գտանվում է Նիքատի ձախ ափին Հայաստանից Ասորիք գնացող մեծ վաճառականական ճանապարհի վրայ. բնակչաց թիւն է 7,000, որոնցից մօտ երկու հազարը Հայ են: Երջակայքում մշակ-

Հայաստանի մակերևոյթի պղըտոնական, պո- սիտոնական և հեփեստեան կազմութիւնը . . . 29

Հայաստանի հրաբուխները 33

Մեծ - Հայաստանի հրաբուխները 34

Փոքր - Հայաստանի հրաբուխները 37

Հայաստանի ջրերը 38

Մեծ - Հայաստանի գետերը 40

Փոքր - Հայաստանի գետերը 44

Կիլիկիայի գետերը 45

Հայաստանի լճերը 48

Հայաստանի հանքային ջրերը 53

Հայաստանի օդը 54

Հայաստանի բոյսերը 60

Հայաստանի հանքերը 70

Երկրի կազմութեան ազդեցութիւնը ժողովրդա- կան և քաղաքական կեանքի վրայ 74

Երկրի կազմութեան ազդեցութիւնը ժողովրդա- կան կեանքի վրայ 76

Երկրի կազմութեան ազդեցութիւնը քաղաքա- կան կեանքի վրայ 82

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի բնակիչները 84

Բնակչաց տեղաւորութիւնը 87

Հայաստանի գլխաւոր ազգերը 89

Հայոց այժմեան դրութիւնը 90

Հայաստանի բնակչաց թիւը 102

Հայաստանի բնակչաց կրօնը 105

Հայաստանի բնակչաց պարագմունքը 107

Հայոց ընտանեկան կեանքը 114

Հայոց ընտանեկան պարագմունքը 119

ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի քաղաքական բաժանումն 123

Հայաստանի կառավարութիւնը 126

Տաճկա - Հայաստանի կառավարութիւնը 126

Պարսկա - Հայաստանի կառավարութիւնը 129

Ռուսա - Հայաստանի կառավարութիւնը 130

Հայաստանի նահանգները և քաղաքները 130

Բարձր - Հայք 131

Զորրորդ - Հայք 134

Աղձնիք 135

Տուրուբերան 137

Մոք 140

Կորձայք 141

Պարսկահայք 141

Վասպուրական 143

Սիւնիք 147

Արցախ 149

Փայտակարան 150

Ուտի 150

Գուգարք 151

Տայք 152

Այրարատ 153

IV

Փորը - Հայաստանի բաժանմունքը և քաղաքները 160
Առաջին - Հայք 160
Երկրորդ - Հայք 162
Երրորդ - Հայք 164
Կիլիկիա 164
Հայոց Միջագետք 170

171
172
173
174
175
176
177
178
179
180
181
182
183
184
185
186
187
188
189
190
191
192
193

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0349796

